

İSLAM'DA ÖLÜM ANLAYIŞI *

Yazan: John BOWKER

Çevirenler:

Yrd.Doç.Dr.Adnan Bülent BALOĞLU

Arş.Gör. Murat YILDIZ

Tarihsel olarak İslâm, bir gencin, --Muhammed'in-- Allah'ın doğasıyla yüz yüze geldiği bir çok zıt inancın ortasında, mutlak Allah gerçeğini bulmak için yaptığı araştırmasıyla başladı. Mekke'de (M.S. 570 yılında doğduğu yer) ve çevre bölgelerde (ki o, buraları ticaret kervanlarında bulunduğu sıralarda tanımaya başlamıştı) bir çok inançlar mevcuttu: Hristiyanlar (çeşitli türlerde), Yahudiler, çok-Tanrıcular, Ruhçular (*animists*). Elbette, şayet bu inançlar Allah'a ibadet ettikleri iddiasında iseler, O (her ne kadar yetersizce tasvir edilmişse de), onların ibadet etmekte oldukları Allah olmalıydı. O halde nasıl oluyor da bu farklı inançlar birbirleriyle kavga ve zıtlık içinde olabiliyorlardı?

Muhammed, gittikçe artan tecrid devrelerine giriyordu. Bu tecrid devreleri esnasında, o temel ve aslî Allah gerçeğini, *Hakkı*, bulmak için ibadetlerinde çaba sarfediyordu. Ona, o gerçekliğin aşkın anlamı, Hira dağının yamacında bir mağarada gelmişti. Bu gerçeklik ona baskı yapıyor, ve ondan kendi kurduğu kelimeleri değil, ancak Allah tarafından ona bildirilen kelimeleri telaffuz etmesini istiyordu: *İkra'*,

* Tercümesini sunduğumuz bu çalışma, John Bowker'in *The Meaning of Death* (Cambridge, 1993) isimli eserinin "İslam" (ss.102-128) adlı bölümünden alınmıştır. Kitaptaki başlık İslam olmasına rağmen biz kitabın başlığıyla uygunluk arzemesi için kendi başlığımızı *İslâm'da Ölüm Anlayışı* olarak isimlendirdik. Ayrıca, Yazarın bu yazıda hiç dipnot kullanmadığını, metnin daha iyi anlaşılması için, yazı içindeki dipnotların bize ait olduğunu da belirtmek isteriz. (Çev.)

"Rabb'inin adıyla oku..." (s.96/1). Bir süre sonra, mağaradaki varlığın elçi Cebrail olduğunu teşhis etmişti. Fakat bu teşhis, Cebrail vasıtasıyla söylenen başlangıç emrinin (*ikra'*, "*oku*") Allah'tan gelen kelimeler olduğu hissini onda değiştirmemişti.

Kur'an, *ikra'* kelimesi ile aynı Arapça kökten gelir. Kur'an, açıkça, Muhammed'in günlük kelime ve konuşmalarının tersine, doğrudan Allah'tan geldiğine inanılan bütün müteakip ifadelerin bir araya getirilmiş şeklidir. Çoğu kimse, başlangıçta bunun böyle olduğunu düşünmüyordu. Hatta ilk zamanlar, Muhammed bile, kendisinin delirmekte olduğunu zannetmişti. Fakat hem o, hem de diğerleri, Kur'an'ın lâfızları Muhammed'in ağzından çıktığında, Kur'anî ifadenin tamamen farklı bir tabiata sahip olduğunu anlamaya başlamışlardı. Öyle ki, Muhammed, Kur'an'ın kelimelerini telaffuz ettiği zaman açık bir şekilde bir başka görünüyordu. Muhammed ve onun ilk takipçileri, Allah'a götüren doğru yolu (*sırâtul-mustâkîm*) aşikâr kılan Kur'an ifadelerinin doğrudan doğruya Allah'tan geldiğine dair hiç bir şüphe taşıyorlardı.

Muhammed'in tecrübesinin veya bu tecrübenin güçlü neticesinin rahatsız edici ve zorlayıcı tabiatı hakkında bir şüphe ihtimali olamazdı. Onun sahip olduğu Allah inancı şu idi: O, bir Tanrı'da olması gereken vasıflara haiz, *yegâne* Allah'dı. Şayet Allah gerçekten Allah idiyse, o zaman yalnızca Allah'ın olması gereken, bütün mahlukatın kaynağı olan, bütün herşeyin üretilmemiş Üreticisi olan bir Allah olabilirdi. Bu takdirde, Muhammed'in hayatı ve Kur'an'ın mesajı, o temel vizyonun testi ve uygulaması olmaktadır. Bütün insanlar (günümüzde birbirlerinden ayrılmış olan) tek bir *ümme*t --topluluk-- haline gelmeli; her hareket ve her hayat mefhumu "Allah'tan başka Tanrının olmadığı"nın bir şahadet fiili olmalıdır.

Bundan, Kur'an'da yüksek bir mevkiye sahip olan Musa ve İsa gibi geçmiş peygamberlerin sözlerinin --her ne kadar bu sözler farklı durum ve şartlarla ilgili ve başka kavimlere hitap ediyorsa da-- *muhtevada* Kur'an'la özdeş olmaları gerektiği sonucu çıkar. Bununla birlikte, Yahudilerle Hristiyanların kutsal metinleri muhtevada birbirlerinden farklılık arzetsen, ve ilaveten, Yahudiler ve Hristiyanlar Muhammed'e (veya bu mesele için birbirlerine) karşı çıksalar veya reddetseler bile, bu, sadece onlara emanet edilen vahyi (Kur'an'ı) tahrif etmiş olmalarından dolayıdır. Çünkü Allah Bir'dir, O'nun vahyettiği şey de bir olmalıdır. Kendisinden "*Ümmü'l-Kitab*" [Kitapların Anası] olarak bahsedilen Kur'an, semada Allah'ın yanındadır. Yahudi ve Hristiyan kutsal metinleri henüz birbirleriyle veya Arapça Kur'an'la açık bir şekilde ittifak halinde değildirler. Özellikle, onlar, her bir peygamber *vasıtasıyla* iletilen vahyi (Allah'tan gelen kelimeler) Arapça'da *ehâdis* olarak veya İngilizce'de topluca Hadis (*Hadith*) olarak bilinen peygamber hakkındaki hikayelerle karıştırmışlardır. Sadece Muhammed'in durumunda Hadis (Muhammed'in ve arkadaşlarının yaptıkları ve söyledikleri hakkındaki rivayetler) Kur'an'dan ayrı olarak kaydedilmiş ve ayrı tutulmuştur. Şüphesiz Hadis, İslâm'da gerçek bir otoritedir; çünkü Muhammed, Kur'an'ın ne olduğu hususundaki ilk canlı yorumdu. Fakat Hadis, en güçlü, gerçek ve hatasız

anlamda olan Allah'ın kelamı Kur'an'ın önüne geçemez veya onunla zıt duruma düşemez; ve sadece İslâm'da (Müslüman inancına göre), Kur'an tahrif olmadan kaydedilmiş ve muhafaza edilmiştir.

Bu kısa girişten, İslâm'daki ölüm anlayışının Kur'an ve Kur'an'ın tatbikî yorumu olan Hadisle belirlendiği sonucu çıkmaktadır¹. Hem Kur'an hem de Hadis örf ve tefsirle desteklenebilir, fakat bu hiçbir surette, Kur'an'ın nihaî ve mutlak otoritesini yıpratmaz. O halde Kur'an, ölüm hakkında ne söylemektedir? Yaratılmış düzendeki bütün diğer herşey gibi ölüm de, Allah'ın iradesine aittir ve O'nun izni olmadan gerçekleşemez: "Allah'ın izni olmadan hiçbir ruhun [*nefs*] ölmesi mümkün değildir. [Ölüm] belirli bir süreye göre yazılmıştır" (3:145)². Kur'an daha önceki vahiyleri kapsadığından (ve İslâm bakış açısına göre onları düzelttiğinden) dolayı, ölümün kaynağını şeytan / iblis (*Satan / the diabolos / devil*) in ayartıcı fısıltısına mağlup olan Adem ve Havva'nın işlemiş olduğu suça kadar götürür. Şeytanın ayartması, Arapça'da tam olarak "o fısıldadı" anlamında olan *vesvese* kelimesi ile ifade edilir³. Netice olarak Allah şöyle demiştir: "Yeryüzünde yaşayacaksınız, ve orada öleceksiniz, ve oradan çıkarılacaksınız" (7: 25).

Böylece ölü bedenlerin yeniden diriltilmesi hususu daha ilk andan itibaren Tekvin (Genesis)'de mevcut olmayan bir tarzla ileri sürülmektedir (bununla birlikte, daha sonra ki Yahudilikte yılanın ayak altında çiğnenmesiyle ilgili bölüm, Hristiyan

-
- 1) Yazar Bowker, İslâm'da ölüm anlayışını ortaya koymak için kaleme aldığı bu bölümde, temelde ölümle ilgili olarak Kur'an âyetlerini ve Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadisleri bir incelemeye tabi tutmaktadır. Bunun sebebi de İslâm'daki ölüm anlayışının, öncelikle Kur'an âyetlerinin ve sonra da hadislerin yorumlanmasıyla oluşmasıdır. Örf de zaman zaman işe karışmıştır. Özellikle ölünün mezara konulması ile ilgili işlemlerde belirgin bir şekilde örfün etkilerini bulmak mümkündür. İslâm ülkelerinde bu bağlamda farklı anlayışlar ve uygulamalar mevcuttur.
 - 2) Bir hususu belirtmekte fayda görüyoruz. Yazarın makalede vermiş olduğu Kur'an'ı Kerim ayet numaralarının neredeyse tamamına yakını, elimizdeki standart Kur'an-ı Kerim ayetleri ile uyuşmamaktadır. Biz bütün bu ayetleri tek tek kontrol ederek düzelttik. Ancak, yazının orjinalliğini korumak amacıyla yazarın âyetlere vermiş olduğu manâları olduğu gibi tercüme etmeye gayret gösterdik. Bunu yaparken, yazarın âyetleri nasıl anladığını ve yorumladığını olduğu gibi okuyucuya göstermek istedik. Bir diğer husus ise; yazarın kullanmış olduğu hadisleri kaynaklarına giderek bulduk. Dolayısıyla hadislerle ilgili kaynaklar tarafımızdan konulmuştur.
 - 3) Bowker'in ölümün kaynağını şeytanın "vesvese"si ile ayartılıp yasak meyveyi yiyen Âdem ile Havvâ'nın bu suçuna götürmüş olması ilginçtir. Şurası bir gerçektir ki, Allah'ın insanlar için ölümü bu suçun neticesinde bir ceza olarak takdir edip etmediği kesin olmayan bir şeydir. Ancak, insanoğlu için ölümü ezelde takdir etmiştir. Buna göre, bu suç işlenmeden önce de ölüm insanoğlu için mukadderdi. İnsanoğlunun tam bir imtihandan geçirilebilmesi için ölüm gerekli idi: "O (öyle Yüce Allah) ki, hanginizin daha güzel davranışınızı sınamak için ölümü ve hayatı yaratmıştır. O mutlak galiptir, çok bağışlayıcıdır" (67/Mülk:2). Dolayısıyla, ölüm de hayatla birlikte yaratılmıştır. Kanaatimizce, ölümün kaynağı işlenen bu suç değildir. Ancak Allah, bu suçun ardından ilk defa olarak kullarına ölümden bahsetmiştir, bu doğrudur: "Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve oradan (diriltilip) çıkarılacaksınız" (7/Ârâf:25).

anlayışına uygun olarak (*messianically*) yorumlanmıştır). Aynı durum vaat ve tehditlerin genelleştirildiği Tâhâ sûresinin 123 vd. âyetleri için de geçerlidir:

Allah dedi ki: İkiniz de oradan [Cennet] birbirinize düşman olarak inin. Fakat benden size bir hidayet ulaştığında, hidayetimi kim takip ederse o kötü yola sapmaz veya sıkıntıya düşmez. Fakat, kim beni anmaktan [*zikr*] yüz çevirirse kesinlikle onun için sıkıntılı bir hayat olacaktır, ve kıyamet gününde onu kör olarak dirilteceğiz.

Dolayısıyla, Adem ile Havva ve onların nesilleri helak edilmemeli, acilen geçici cezaya gönderilmeydi. Onlara, bu hayat süresince zikre dönmek, Allah'ı hatırlamak için bir mühlet -- ölümlerin mezarlarından geri getirilecekleri güne kadar şeytana verilen mühlette de olduğu gibi; bu esnada şeytan insanları İslâm'dan, Allah'a olan bağlılıklarından (15:26-42; 38:71-85) alıkoymanın ve onları ifsad etmenin yollarını arayacaktır-- verilmiştir. Câbir şöyle rivayet etmektedir: "Allah'ın elçisini şöyle derken işitim: 'Şeytanın tahtı, okyanusun üstündedir ve o insanları imtihana tabi tutmak için müfrezeler gönderir ve onun nazarında en önemli kişi ayrılık tohumunu ekmeye en gayretli olandır. (Müslim, *Sahih*, "Münafikûn", 66-68; Hanbel, *Müsned*, III/ 314, 332, 354, 366, 384). Bu rivayet insanlar açısından incelendiğinde, şeytanın ayartmalarına teslim olmadıkça, şeytanın insanlar üzerinde herhangi bir güce sahip olmadığı görülmektedir.

Şüphesiz, benim kullarım söz konusu olduğunda, seni takip ederek kendilerini yanlış yola götürenler hariç, onlar üzerinde bir yargıya sahip değilsin. Muhakkak, cehennem onların hepsi için söz verilmiş bir yerdir: Onun yedi girişi vardır; onlardan herbirine bir zümre verilmiştir (15:42-44).

Bu nedenle ölümün amacı; fertlerin, kendi hayatlarını onları Allah'a götürecektir olan doğru yola (*sırâtü'l-müstakîm*) döndürmede (1:5); veya Allah'ı reddeden ve tanımayan kafirlere (*kafirûn*) katılmada hür oldukları (Allah'ın yaratıcı iradesinin belirleyeceği veya izin vereceği çerçeve içerisinde) bu mühlet dönemine bir süre veya sınır koymaktır. Bu hayat süresi bir deneme veya imtihan süresi olmaktadır: "Sizden önce herhangi bir insana ["beden" *beşer*] sonsuz bir hayat vermedik; böylece şayet siz ölürseniz onlar sonsuza kadar mı yaşayacaklar? Her canlı [*nefs*] ölümü tadacaktır, ve biz sizi kötü ve iyi ile imtihan ederiz ve dönüşünüz bize olacaktır" (21:35 vd.; krs. 29:57 vd.).

Dolayısıyla, ölümün bizzat kendisi bir ceza değildir⁴: O sadece, yeniden dirilme

4) Yazarın bu tesbiti doğrudur. Ölümün bizzat kendisi müminler için bir ceza değildir. Aksine ölüm, ebedî hayata ve mükâfata ulaşmak için bir kapıdır. Böyle inanılınca, ölümü arzulamak, özellikle savaşlarda bir an önce şehid düşmeyi istemek kaçınılmaz tabii bir netice olmuştur. Ne var ki, Hz. Peygamber Müslümanlara ölümü arzu etmemelerini tenbihlemiştir. Bunun sebebi de, şayet kişi iyilerden biri ise, iyilikleri artmaya devam etsin; şayet kötülerden ise, kötülüklerden bir an önce vazgeçip tevbe etsin, iyi amellerde bulunsun, diyerdir (Bu hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.4, s.339; Buhârî, *Sahih*, Temennî, 6, c.8, s.130). Hayat süresinin sınırı ölümdür.

ve son hüküm gününde sona eren oldukça uzun bir süreç içindeki belirli bir devreye son verir. Mezardaki süre detaylı bir şekilde Kur'an'da değil, Hadis'de tartışılmaktadır. Hadise göre, iki melek Münker ve Nekir, ölüleri sorgulamaya gelirler. Ölüler, "Kime ibadet ettin? Ve Peygamberin kimdir?" diye sorulduklarında, şayet Allah ve Muhammed cevabını verirlerse hüküm gününe kadar dinlenirler. Fakat Allah'ı ve Muhammed'i reddedenler, hemen melekler tarafından ya fizikî olarak veya Hükümden sonra onları bekleyen işkence şekilleri kendilerine gösterilmek suretiyle cezalandırılacaklardır. Bunun şu andaki bir Müslümana ne anlama geldiği, *Worlds of Faith*'de⁵ oldukça sert bir şekilde ifade edilmektedir:

İslâm peygamberi ve Kur'an demiştir ki, bir kişi öldüğünde ve mezara girdiğinde aniden iki melek ortaya çıkar ve onu uyandırır. Onun ruhu bedene geri döner. Erkek olsun, kadın olsun veya çocuk olsun, büyük ya da küçük olsun kişiye sorulan ilk soru şudur: Rabbin kim, dinin ne, peygamberin kim? Eğer kişi iyiye ... bana söylenen şudur (çünkü hiç kimse mezarda bulunmamıştır; fakat biz inanıyoruz ki, peygamber ne söylemişse --her kelimesi -- doğrudur, ve de, Allah'ın kelâmı olması nedeniyle, Kur'an'ın söylediklerinin doğru olduğuna inanıyoruz): Şayet kişi iyi bir kul olmuş ve günde beş vakit namazını kılmış ise, mezarda gözlerini açtığı anda güneş batarken ona bakıyor olacaktır (çünkü iki meleğin geldiği bu vaktir). Ve o yanıbaşında bir kişinin beklediğini zannedecektir. Kendisinin ölü ve mezarda olduğunu zannetmeyecektir. "Beni yalnız bırak" diyecektir. Bildiğiniz gibi, tam güneş batarken akşam namazının vakti gelir. Dolayısıyla o, "namaz vaktim geçmiş ve ben uyuya kalmışım, lütfen namaz kılmama izin ver" diyecektir. Ve şayet o, bunu Allah'ın yardımıyla söylemişse zannetmiyorum ki melekler artık onu rahatsız etsinler --çünkü o, bütün soruları cevaplamıştır. Ve şayet o böyle yapmamış, birahane ve kulüplerde bulunmuş ve bütün dünyevi şeyleri yapmış ve başkalarını çekirtmeye çalışmışsa, o zaman ceza ilk andan itibaren başlayacaktır.

Bunların hiçbirisi Kur'an'da açıkça belirtilmemekle birlikte, Hadis'de kesinlikle açıktır (örneğin *hadis* antolojisine, *Miškâtü'l-Mesabih*'e⁶ bakınız 1:340-342). Mezardaki bu iki melek, herbir kişiye hayatları boyunca eşlik eden kayıt melekleri [Kirâmen-Kâtibin] olabilir: "Birisi sağda ve diğeri solda oturur --insan, o sırada hazır bir gözlemci olmadan bir kelime dahi söylemez." (50:17 vd.). Ve mezardaki cezaya Kur'an'ın 6:93, 8:50, 9:101, 22:21, 47:27, 52:47 ayetleri imâda bulunmaktadır. Bu-

İnsan ölünceye kadar bir deneme ve imtihandır. Bu süre içerisinde iyi veya kötü amel işlemek tamamen kendi hür iradesindedir. "Ne yapalım kaderim böyleymiş" gibi aldatmaca bir mazeret haklı değildir, yersizdir. Allah kaunda hiç bir değeri yoktur.

5) J.W. Bowker, *Worlds of Faith: Religious Belief and Practice in Britain Today*, London, Ariel, 1983.

6) *Miškâtü'l-Mesâbih*, el-Hatib et-Tebrizî (ö.737/1337)'ye aittir. Bu eser, el-Begâvî (ö.516/1122)'nin *Mesâbihu's-Sünne* isimli eserini esas almakla birlikte, başka eserlerden de bir kısım hadisleri bünyesinde toplamıştır. Meşhur bir eserdir. (Bkz. Ali Yardım, *Hadis II*, D.E.Ü.İ.F. Yay., İzmir, 1984, s.108).

nunla birlikte, Hadis'de, mezardaki cezaya kuvvetli bir vurgu vardır: "Bir kâfire mezarda 70 ejderha verilir ve o ejderhalar onu Kıyamet Saati gelinceye kadar ısırırlar ve kemirirler. Şayet bu ejderhalardan bir tanesi yeryüzünde solusaydı, yeryüzünde herhangi yeşil bir şey bitmezdi" (Tirmizi, *Sünen-i Câmi*, Kıyamet Bahsi, Bâb 26, Hd. no. 2460).

Ancak, mezardaki bütün bu cezalar inceden inceye ele alınmasına rağmen --her ne kadar ölümün vuku bulması bir deneme veya imtihan olabilirse de-- ölümün *bizzat kendisi* bir ceza değildir. Erken ölümün, Allah tarafından acil ve ilave bir ceza olarak vaz'edilebileceği doğrudur. Sedum (Sodom) halkına olduğu gibi: "Biz onların üzerlerine [taş] yağmuru yağdırdığımızda bak yasak olan şeyleri yapanların sonu nasıl oldu" (7:84; 16:28-31 ve 17:60 Yeniden Dirilme gününden önce). Fakat, genelde, ölümün bizzat kendisi ceza değildir. Ceza, mezarın ötesinde ve sürecin sonunda, hüküm gününden sonra mevcuttur. Ölüm, sadece, tecrübe dönemine konulan tabii bir sınırdır: "Hükümranlık elinde olan Yüce Allah kutludur. Ve O'nun bütün herşeye gücü yeter. Amelde hanginizin daha iyi olduğunuzu test etmek için ölümü ve hayatı yarattı" (67:1-2).

Dolayısıyla, Müslümanların tipik kelimelerle ölümü tasvir etmeleri 2:151-156'da mevcuttur: "Muhakkak ki biz Allah'a, aidiz ve O'na döneceğiz". Allah, imtihan bağlamında olan bu hayatla ilgili olarak şöyle demektedir:

Muhakkak biz sizi korku açlık, yokluk, ölüm ve nimetlerle deneyeceğiz; fakat, bir felâketle karşılaştıklarında biz Allah'a aidiz ve dönüşümüz O'na olacaktır, diye söyleyerek sabredenlere iyi haberleri müjdele.

Bir Müslüman, *Worlds of Faith*'de şunları ifade etmektedir:

Can olarak isimlendirdiğimiz şey Allah'tan gelen ve O'na dönecek olan ruhtur. Birisi öldüğünde biz şöyle deriz: "Allah'tan geldik, Allah'a döneceğiz". Ve biz döneceğiz, fakat gelecek hayat farklı bir durumdur. Dolayısıyla biz ölüme, bir kapı, bir giriş gibi bakarız. Bu kapıdan bir kere girdik mi, geri dönüş yoktur. Bir sonraki safhaya geçersiniz.

Bu nedenle geri dönme ve yeniden deneme şansı yoktur. Kâfirler (35:36-37'e göre) Cehennem (Yunanca: *Gehenna*) ateşinde ebediyen yanacaklar ve oradan " 'Rabb'ımız bizi buradan çıkar! Yapmakta olduğumuz amellerden oldukça farklı iyi ameller yapacağız' diye feryad edeceklerdir. Bir uyarı alacak kadar sizin hayatınızı uzatmadık mı? Ve uyarıcı size geldi. Öyleyse [azabı] tam olarak tadın. Kötü işler yapanlar için yardımcı yoktur" (krş. 42:42-7).

Bu sebeple, hâlihazırda Müslüman antropolojinin ana unsurları âşikârdır --her ne kadar mevcut kelimelerin her birinin tam anlamı asırlar sonra da bir tartışma konusu olarak kalmış olsa da: İnsan, *beşer*, *nefs* ve *ruh* bileşimidir. Beşer (İbranicedeki karşılığı *beden* / *et* anlamında olan *basar*'dır) kelimesi şeytan tarafından alaylı bir şekilde kullanılan bir kelimedir. İblis, Allah'ın çamuru bir şekle sokarak yarattığı

insan önünde (Allah'ın emrettiği üzere) niçin eğilmeyeceğini açıklarken sert bir şekilde şu karşılığı vermektedir: "Ben kendimi beşer önünde eğmem"⁷. Fakat insanın bedene bürünmüş bir şekli olan beşer, Allah'ın kendisine üflediği bir *ruha* sahiptir (15:29). *Ruh* (etimolojik olarak İbranice eş anlamlısı *ruah*'dır) Tekvin'in nefesi (the breath of Genesis)⁸'nden de öte birşeydir. Çünkü o, Allah tarafından kişiye bahşedilmiştir ve ölümden sonra Yeniden Dirilme gününde bedenle yeniden birleşinceye kadar bedenden ayrı olarak yaşamaya devam eder. Bedenin ve ruhun birleşmesi *nefs* (İbranice *nephesh*) olarak isimlendirilen manevi bir canlılıktır ve bu da Allah'ın kontrolündedir ve O'nun (nimeti) dir. *Nefs* (ve çoğulları *enfus* ve *nufûs*) dönüşlü zamirler (reflexive pronouns)'den başka birşey olmayabilirler: "Onu kendime (*linefsî*) alacağım" (12:54); ve bu dönüşlü zamirler başka yerlerde sadece "bir kişi", "birisi", "herkes" anlamına gelebilirler (muhtemelen "her *nefs* ölümü tadacaktır" cümlesinde olduğu gibi, 3:185/2, 21:35/6, 29:57). Fakat, her ne kadar özellikle *nefs* zikredilmemişse de, Kur'an'ın 56:83-87 ayetleri ölüm esnasında bedeni birşeyin terkettiğini öne sürerler (ve inanılır ki, Müslüman askerler şayet bir düşmanı boğuyorlarsa, son gelmeden (onu öldürmeden) önce, ruhun kaçmasını sağlamak için boğumu çok hafif bir şekilde genişletirler). İşte (ölüm araya girmedeği müddetçe) geceleyin alınan ve sabahleyin döndürülen budur, böylece uyku ve uykudan uyanma ölüm ve yeniden dirilmenin tabii modelleri olurlar (6:60 vd.; 25:47-49): "Allah ölüm esnasında *nefsi* alır, ölmeyenlerinkini uykularında alır, ölümüne hükmettiklerini yanına alır. Fakat, ötekilerini de belli bir süreye kadar geri gönderir. Şüphesiz ki, bunda düşünenler için, işaretler vardır" (39:42)⁹. Fakat her ne kadar bir ayrılık imâ edilmekteyse de, başlangıçta ve sonda yalnızca tek ve devamlı bir konu vardır: "sizin

7) Bu bağlamdaki âyetler şunlardır: 2/Bakara: 34; 7/Â'raf: 11-12; 15/Hicr: 31-33; 17/İsrâ: 61; 18/Kehf: 50; 20/Tâhâ: 116; 38/Sa'd: 74-76.

8) İncil'e göre, Allah bütün hayatın yaratıcısı ve Ayakta Tutanı'dır. Eski Ahid'in ilk günlerinden itibaren bu yaratıcı ve Ayakta Tutucu faaliyeti olarak telâkkî edilmiştir. İnsanın burun deliklerine Allah'ın "nefes vermesi / üflemesi" suretiyle, insan "hayat nefesi"ni alır. Böylece insan, yaşayan bir varlık haline gelir (Bkz. Stephen Neill, John Goodwin, Arthur Dowle, *Concise Dictionary of the Bible*, London, 1967, s.45 [Breath/Breathe mad.])

9) Burada ölüm ve uyku halinde ruhun bedenden çıkması ile ilgili olarak, konuya biraz daha açıklık kazandırmak için Süleyman Ateş'in *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* isimli Kur'an tefsirine müracaatı uygun gördük: 6:60 ve 39:42 ayetlerde geçen "*yeteveffâ*" muzari kelimesinin masdarı olan *teveffî*, can almak, bir şeyi tam almak demektir. Bu ayetlerin anlamlarına göre, insan her ne kadar o esnada bir cana sahipse de, canın özü olan bilinci kaybetmiştir. Bir diğer tabirle, uyku esnasında insan, bilincini kaybeder, tamamen şuursuz hale gelir. Arapların uykuya "küçük ölüm", ölüme de "büyük ölüm" dedikleri göz önüne alınırsa, uykunun da bir çeşit ölüm olarak kabul edildiği görülecektir. Ölüm anında da, uyku halinde de canları bedenden alan Allah, ölenin ruhunu bir daha geri göndermez, yanında alıkoyar; uykuda olanın ruhunu ise, uyanınca geri döndürür. Bilincin döndüğü beden de normal hayata döner. Ateş'in Hz.Ali'den naklettiği şu cümle konuyu daha da açık hale getirmektedir: "Uyku halinde ruh çıkar, fakat ışığı bedende kalır. İşte onunla insan rüya görür. Uykudan uyanınca, ruh, 'an' dan daha kısa bir süre içinde bedene döner." (Daha geniş bilgi için bkz. S. Ateş, *a.g.e.*, c.3, s.159 vd.; c.8, s.17 vd.)

yaratılmanız ve diriltilmeniz sadece tek bir *nefis*'in [yaratılması ve diriltilmesi] gibidir. Şüphesiz Allah işitendir, görendir" (31:28). Kişi ruhunu kaybetse de canlı ve hareketli (lafzî anlamda) canlı kalabilir: "Onlar canlarını [*enfus*] kaybedenlerdir ve uydurdıkları şeyler onları kötü yola iletmıştır" (11:21). Faaliyetin fâili olduğu kadar tecrübenin de konusu nefisdir: "İnsanı yaratan biziz ve *nefsinin* ona ne fısıldadığını biliriz, çünkü biz ona şahdamarından daha yakınız" (50:16).

Büyük İslâm rönesansında, Yunan filozofları (özellikle Eflâtun ve Aristo) muhtemel ilgisizlikten kurtarıldıkları zaman, bu kavramlar benimsenmiş felsefî bir tasarı üzerine kaydediliyorlardı. *Ruh*, gerçekliğin --felsefî kavramlarda, manevî öz-- esasını oluşturan temiz olan (*the pure*)la bir tutulur hale gelmişti. Böylece, Allah tarafından bahsedilen ve geçici olarak bu bedende yerleşen ruh, ölümsüzdür. Her ne kadar ruh ölüm esnasında bedenden ayrılabilirse de, Yeniden Dirilme Günü'nde (Yevmü'l-Kıyame) bedenle yeniden birleşecek ve böylece Allah'ın melîk veya hükümlan olduğu son ve tamamıyla ilâhî olan Hüküm Günü'nde (Yevmü'd-Din) Allah'ın huzuruna çıkacaktır. (Bir Hadise göre) O zamana kadar ruh bir kuş şeklini alabilir ve gökyüzündeki bir ağaca asılır (diğer bir tâbirle muallaktadır); veya daha genel olarak, hemen melekler tarafından sorgulanmak ve geçici akıbetini, henüz karara bağlanmamış son hükmü görmek üzere geçici bir bedene yüksetilir (Müslim, *Imaret*, 121; Tirmizi, *Tefsir* 3/19 (3011); İbn Mâce, *Cihâd*, 16/2801, *Cenâiz*, 4/1449; A.b.Hanbel, *Müsned*, VI, 386).¹⁰

- 10) Burada, Hind-Orta Asya kültüründen, o bölgede yayılmış olan Maniehizm ve Şamanizm gibi bir takım bâtil dinlerden İslâm kültürüne geçen bazı unsurların mevcut olabileceğini de kaydetmek durumundayız. Hadis âlimlerinin küçümsenemeyecek bir miktarının Orta Asya bölgesinde yetiştikleri bilinen bir husustur. Önceki din ve kültürlerine dair bir takım hususları İslâm'a sokmaya uğraşanların sadece Araplar, Yahudiler ve Hristiyanlar olmadığı, İslâm dairesi içine girmiş Türkler, Hindliler gibi bir takım milletlerin içerisinde de bu yola başvuranlar olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır. Bu konuya bir misâl olmak üzere Altaylılar ve diğer Şamanist Türklerin öldükten sonra iyi ruhların çoğunlukta kuş şekline girdiklerine dair bir inançları olduğunu kaydetmek durumundayız (A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ank: 1972, s.83; İ.Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ank: 1980, s.31). Cahiliyye Araplarında da, ölen bir insanın ruhunun kuşa dönüştüğüne inanılır ve bu kuşa Hâme kuşu denilirdi (Ebu Dâvud, *Tıb*, 24/3915). Hadislerde bu cahiliyye inancı reddedilmiştir (Buhari, *Tıb*, 19, 25, 45, 53; Müslim, *Selâm*, 101-103, 106, 114).

Cenâb-ı Hak insanı en güzel bir sûrette, en güzel bir vücut yapısında yaratmıştır (95/Tîn, 4). Bu açıdan, insanın sahip olduğu beden yapısı, yeryüzünde mevcut tüm canlılardan daha güzel ve daha mükemmeldir. İnsan, Allah'ın yeryüzündeki halifesidir (2/Bakara, 30). Bu yüzden kuşların ya da diğer canlıların insana bir üstünlüğü söz konusu değildir, aksine tüm canlılar onun tasarrufuna verilmiştir. Bu hususlar dikkate alındığında, şehidlerin veya diğer insanların vefat ettiklerinde ruhlarının, dünyadayken kendisinden daha alt seviyede olan kuşlar vb. varlıkların şekline gireceğini kabul etmek pek uygun düşmüyor. Onu en güzel bir surette yaratan Cenâb-ı Hakk'ın halifesi kıldığı bu kıymetli varlığı ölümünden sonra da beden ve ruh açısından en güzel bir surette yaratacağına hiç şüphe yoktur. Tenâsüh inancını İslâm'la bağdaştırma gayretlerinin görüldüğü günümüzde, bu fikri çağrıştırdığı imajını veren yukardaki rivayetlerin âlimlerimiz tarafından değerlendirilmesinin yerinde olacağı kanaatindeyiz (Bkz.: Ali Osman Ateş, "Günümüzde Hadislerin Değerlendirilmesinde Göz Önüne Alınması Gereken Bazı Hususlar ve Hadisin Geleceği İle İlgili Bazı Düşünceler". *Hadisin Dünü, Bugünü ve Yarını Sempozyumu Tebliği*, Samsun, 1993, s.11-12).

Yeniden Dirilme ve Hüküm Günleri Kur'an'da sık sık tasvir edilirler: 54:7 ayeti bedenlerin çekirgeler gibi mezarlardan topluca ayrılmasını tasvir eder; 70:43 ise, bedenlerin, bir hedefe varmak için acele eden koşucular gibi koşmalarını tasvir eder; ve 18:99 ayeti de bedenleri, birbirine zıt dalgaların dalgalanması gibi canlandırır. O halde, ayetin söylediği gibi, sûr ötecek (ayrıca bkz. 20:102; 23:101; 27:87; 36:51; 39:68; 78:18); semâlar yarılacak (25:26); ve dağlar düzlenecek (18:47); bulutlar tamamıyla sürüklenecek (27:88); veya kum elenecek ve savrulacak (73:14); veya serab kaybolacaktır (78:20). O günde melekler görülecektir:

Böylece, sûra bir nefha üflendiği ve yeryüzü ve dağlar hareket ettirilip birbirlerine tek vuruşla çarpıtılıp toz haline getirildikleri zaman, işte o gün olacaklar olacaktır. Ve gök de yarılacaktır ve o gün o, güçsüz olacaktır ve meleklerin sekiz tanesi o gün Rabbinin arşını yükleneceklerdir. O gün siz hesaba çekileceksiniz; sakladığınız amellerin hiç biri gizli kalmayacaktır (69:13-18; krş. 78:18-20).

Asla bir melek görmediklerini söyleyerek daha önce alay edenler, tasalı bir şekilde onları göreceklerdir (25:21 vd.):

Hayır, fakat dünya toz halinde döküldüğünde ve Rabbin geldiğinde ve melekler saf saf dizildiğinde ve o gün cehennem getirildiğinde, insan yaptıklarını hatırlayacaktır. Fakat, o zaman bu hatırlama ona nasıl fayda verecektir? (89:21).

Hüküm Gününde, içinde her bir kelime ve fiilin yazılı olduğu kitaplar ortaya çıkarılacak ve açılacaktır:

Kıyamet gününde yazılmış bir kitap getireceğiz: Herkes onu açılmış olarak görecektir."Kitabını oku! Bugün sana karşı hesap sorucu olarak kendi *nefsin* yeterlidir (17:13 vd.).

Suç işleyenlerin tepkisi 18:49'da şöyle tasvir edilmektedir.

Kitap ortaya konacak ve içinde olanlardan dolayı suç işleyenlerin ürperdiğini göreceksin. Ve onlar şöyle diyeceklerdir: "Ah, yazık bize! Ne biçim kitap bu? Büyük veya küçük hiçbir şeyi ihmal etmeksizin hepsini sayıp dökmüş". Ve onlar yaptıklarını ortaya konmuş olarak bulacaklardır ve Rabbin onların hiç birine hatalı muamelede de bulunmayacaktır (krş. 23:64).

Netice olarak, Hüküm Gününde herkes tam ve kesin bir hesaba göre karşılık alacaktır. Bu, Kur'an'da üzerinde en çok durulan konulardan birisidir. Özet bir ifade 2:281'de yer almaktadır: (Ve Allah'a döndürüleceğiniz günden korkun; o gün her bir *nefse* kazandığı ödenecektir ve onlar haksızlığa uğramayacaklardır), ancak, bu ifadeler sık sık tekrarlanmaktadır (örneğin, bkz. 2:286; 3:155, 182; 7:38 vd.; 10:54; 11:18; 14:51; 22:10; 23:62; 36:54; 40:16 vd.)

O gün her bir ferdin amelleri terazide eksiksiz olarak tartılacaktır:

Gürültülü gün! Nedir o gürültülü gün? Ve gürültülü günün ne olduğunu sen nasıl bileceksin? İnsanların rüzgarda savrulmuş pervaneler gibi ve dağların atılmış

renkli yün gibi olacağı gündür o. O zaman kimin tartısı ağır gelirse, o memnuniyet ve hoşnudluk içerisinde olacaktır; fakat kimin tartısı hafif gelirse, onun yoldaşı cehennem olacaktır. Cehennemin ne olduğunu sen ne bileceksin? O şiddetle parlayan bir ateştir. [el-Kâria Sûresi] (*el-Mîzân*, yani terazi, şu ayetlerde de zikredilmektedir: 42:17; 55:7; 57:25 [bu son ayette] insan adaletine atıf vardır).

Dolayısıyla, terazi oldukça hassastır: "bir iğne ipliği kadar bile haksızlığa uğramıyacaksınız"(4:77,124):

O günde, insanlar amellerini görmek için gruplar halinde gelirler. Kim bir karınca ağırlığı iyilik yapmışsa onu görecektir ve kim de bir karınca ağırlığı kötülük yapmışsa onu görecektir [Zilzâl sûresi].

Bütün bunlardan görünen odur ki, İslam, ameller vasıtasıyla bir kurtuluş dini-
dir. Ancak, Ebu Hureyre, peygamberden şu hadisi nakletmektedir: "Sizden hiçbiriniz yalnızca amelleriyle kurtuluşa eremeyecektir". Birisi ona sordu: "Ey Allah'ın elçisi sen de dahil misin?" O şöyle cevap verdi: "Evet, ben bile; fakat Allah beni rahmetiyle kuşatır"(Buhari, *Rikâk*, 18, *Merza*, 19; Müslim, *Münafikûn*, 71-73; İbn Mâce, *Zühd*, 20). Dolayısıyla, şayet İslâm, amellerle bir kurtuluş dini ise, kurtuluş Allah tarafından mümkün kılınan ve O'nun rahmet, lütûf ve kudretiyle işbirliği içerisinde yapılan amellerle olur. İslâm'da hatırlanması gereken önemli bir şey de, amelin kendisiyle yapıldığı niyetin, o amelin değerinin önemli bir parçasını oluşturmasıdır. El-Buhari büyük bir saygı gören kendi Hadis külliyyatının en başında şu Hadise yer verir:

Ömer b. Hattab şöyle demiştir: Allah'ın elçisini şöyle derken işittim: "Ameller niyetlere göredir. Kimseye niyet ettiğinden başkası yoktur. Dolayısıyla, kim hicreti [mevcut ülkesinden uzaklaşmak ve güvenlik için yaptığı hareket] Allah ve O'nun elçisine yaparsa onun hicreti, Allah'a ve O'nun Elçisinedir. Fakat, kim de hicreti bu dünyaya ve onun menfaatlerine veya evlenmeyi ümit ettiği bir kadına yaparsa, onun hicreti de o niyet ettiği şeylerdir"(Buhari, *Sahih*, "Bed'ü'l- Vahy," 1).

Fakat *niyetin* önemine ek olarak, "amellerin" kabataslak herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulması, Kur'an'da daima merhametli, ve herşeyi affedici olarak tasvir edilen Allah'a tevbe ile dönmenin devamlı bir surette mümkün olması ile derin bir şekilde değişmektedir. Ebu Hureyre, ailesi ne hiç bir faydası dokunmamış olan bir adamla ilgili olarak peygamberden bir hikaye rivayet eder. Adamın birisi ölmeden önce, Allah'ın onu bulup da hakettiği cezayı vermek amacıyla bedenini bir araya getirmesini imkansız kılmak için vücudunu yakmalarını ve küllerinin bir kısmını denize, bir kısmını da karaya serpmelerini ailesine tembihler. Fakat Allah, denize ve karaya, külleri bir araya toplamaları için emreder ve daha sonra bunu niçin yaptın diye adama sorar: Adam şöyle cevap verir: "Senin korkundan ey Rabbim; herşeyi en iyi sen bilirsin". Ve Allah onu hemen affeder.

Bununla birlikte, gerçek şu ki, rahmet bağlamında (ki, Kur'an'da verilen hidayet eşsiz bir örnektir) iyi olsun kötü olsun (2:110; 21:94) hiçbir şey kaybolmayacaktır

ve herkes tam bir ölçüye göre karşılık görecektir. Sadece marjinal istisnalar vardır ve bunlar iyi ve kötünün aşırılıklarındadır: 46:15 vd. kişinin ana-babasına iyilikle muamele etmesi emrini, kırk yaşına ulaşanların Allah'a şükür ve İslâm'a bağlılık duası yapmalarını zikreder ve şöyle devam eder: "Kendilerinden amellerinin en faziletlisini kabul edeceğimiz ve kötü amellerini görmezlikten geleceğimiz bu kişiler cennet -- onlara va'dedilen gerçek va'd-- yoldaşlarının arasındadırlar (krş. 16:97' de hem erkeklerle hem de kadınlara vurgu vardır). Bunun tersine, 16:25, ayeti ise, başkalarını yanlış yola saptıranların o saptırdıkları kimselerin yüklerini [günahlarını] yükleneceklerini ve bu bağlamda, kendi yükleriymiş gibi bu yüklendikleri şeylerden Yeniden Dirilme Gününde hesaba çekilecekleri uyarısını yapmaktadır.

Fakat, genelde, erkek olsun kadın olsun herkes kendi hesabını vermeye gelecektir. Bu, hiç kimsenin başkalarının hatalarından dolayı sorumlu tutulamayacağı anlamına gelmektedir. Şayet onlar sorumlu olmak isteseler (yani başkalarının borcunun bir kısmını kendi hesapları üzerine almayı arzu etseler) bile: "Onların kazandıkları onlara ve sizin kazandıklarınız sizedir; ve onların yaptıklarından sorguya çekilmeyeceksiniz" (2:123,134 'geçmiş kavimlere' atıfta bulunmaktadır); veya aynı şekilde tipik bir ifadede "her *nefis* sadece kendinden dolayı hesaba çekilecektir, ve hiç kimse bir başkasının yükünü taşımayacaktır (6:164; krş. 34:42; 39:7; 53:38; 82:19). Yeremya (Jeremiah) ve Hezekial (Ezekiel)'in¹¹ çok önce reddettikleri (baba-larımızın yediği ekşi üzümler sebebiyle dişlerimiz kamaşır) deyimi hâlâ (bir davranış olarak), reddedilmeli ve en azından 'şöyle söylemelisin, "bizden önce babalarımız sahte Tanrılara tapmış olabilirler, fakat biz onların takipçileriyiz. O halde bizi, hatalı insanların yaptıklarından dolayı mı yok edeceksin ?" ' (7:173).

Bundan dolayı, o günde bir babanın çocuğuna, bir çocuğun da babasına yardım edemeyeceği (31:33); hatta resmî koruyucu rolünü üstlenmiş olan insanın, bu mesuliyetini sorumlu olduğu kişilere karşı yerine getiremeyeceği sonucu çıkmaktadır:

Şüphesiz, *yevmül' Fasl* onlar için tayin edilmiş bir vakittir. O gün koruma altında olan hiç bir kimseye koruyucusundan bir fayda yoktur --onlara yardım edilmeyecektir (44:40 vd., 4:109-112).

O gün tevbe ve rahmet ricaları için vakit çok geç olacaktır. Hâlihazırda gördüğümüz gibi, Allah'ın (Kur'ân'ın sık sık söylediği gibi) *Rahman, Rahîm* (merhametli ve affedici) olması sebebiyle ölümden önce tevbe mümkündür; fakat

11) Yeremya (Jeremiah) ve Hezekial (Ezekiel): Eski Ahid'de kendilerinden bahsedilen ve Eski Ahid içerisinde kendilerine birer kitab ayrılmış büyük Yahudi peygamberleridirler. İkisi de, aynı çağda yaşamışlardır. Bunlardan özellikle Hezekiel'in vaazları ve gayretleri Yahudi ırkının dininin ve mâbedinin nihai olarak restorasyonunu ve zaferini amaçlıyordu. Yeremya ise, kırk yıl devamlı surette peygamberlik görevinde bulunmuş ve o da Yahudi halkının dinî ve siyasî durumunu daha iyi bir şekle sokmak için gayret göstermiştir. Yeremya (hikayeye göre), Mısır'da taşlanarak öldürülmüştür (bkz. E. Royston Pike, *Encyclopaedia of Religion and Religions*, London, 1951, ""Ezekiel" ve "Jeremiah" mad.).

ölümünden sonra tevbe için vakit çok geçtir.

Allah, bilmeden kötülük yapıp da hemen o kötülükten dönenlerin tevbesini kabul eder. Allah onlara dönecektir, çünkü, Allah herşeyi bilendir ve hikmet sahibidir. Ölüm haline kadar kötülüğe devam edip de, ölüm kendilerine gelince "şimdi gerçekten tevbe ediyorum" diyenler ve kafir olarak ölenler için tevbenin etkisi yoktur. Onlar için acı bir ceza hazırladık (4:17 vd.; 4:21 vd.)

Ölümünden sonra ölü kişinin arkasından bir duvar inşa edilir ve böylece o, sorgulama anından kurtulmak için bu dünyaya geri dönemez.

[Kötülük yapmış olanlardan] birine ölüm geldiği zaman o şöyle der:"Rabbim, ihmal ettiğim iyi şeyleri yapabilmem için beni geri gönder." Asla! Onun söylediği bir sözden ibarettir. Onların arkasında kendisi için gönderildikleri güne kadar bir engel vardır (23:99 vd.; krş. 2:162-7; 35:34-37; 42:42-44).

Bu hususu daha da belirgin hale getirmek gerekirse, kişinin faziletlerinin başkalarının ayıplarına mukayese edilebileceği herhangi bir muamele olamaz. İsa'nın ölümünün kefareti (atonement)¹² nasıl etkilediği hususundaki Hristiyan anlayışının tamamında bir kurtarma veya fidye anlamı yoktur. Halbuki karşıt aşırı uçta

12) *Atonement*: Hristiyan kelâmında, Hz. İsa'nın kurtarıcı gayretleri sayesinde insanoğlunun günahkârlıktan (aslı günahı) kurtularak Tanrı'yla yeniden bütünleşmesi, O'na kavuşması anlamına gelir. Kilise, Hz. İsa'nın insanlığın günahı için verilmiş bir fidye ve kefareti olduğuna inanır. Burada sözü edilen günah olmayıp, Hz. Adem'in yasaklanmış ağaca yaklaşmasıyla ortaya çıkan ve onun soyundan gelen bütün insanlığa intikal eden aslı günahıdır. Hristiyan kelâmına göre, böyle bir günah sonucunda Tanrı'dan ayrılmış insanoğlu, ancak Hz. İsa'nın kefaretiyle yeniden Tanrı'yla arasını düzeltebilmiştir (Bkz. E. Royston Pike (Editör), *Encyclopedia of Religion and Religions*, London, 1951, s.36-37).

W.M.Watt, *Günümüzde İslâm ve Hristiyanlık* adlı eserinde bu konuda şunları söylemektedir: Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi ve yeniden dirilişiyle ulaşılan "mağfiret"e ya da onun dünyayı "kurtaracağı" konusuna gelince, bu konuda tek bir hristiyan anlayışı yoktur. Yeni Ahit'te bir çok farklı ifadeler bulunmaktadır.

Bir melek Yusuf'a Meryem'in oğlunun "kendi ümmetini günahlarından kurtaracağını" söyler (Matta 1.21). Aynı şekilde, Paul; "İsa Mesih'in günahkârları kurtarmak için dünyaya geldiğini" yazar (I. Timoteosa 1. 15). Bizzat Hz. İsa'nın, "Dünyaya hükmetmek için değil, dünyayı kurtarmak için geldim" dediği kaydedilir (Yuhanna 12. 47). Çoğu zaman ondan "kurtarıcı" olarak söz edilir ve "kurtuluşun" onun bizzat kendisi ya da "isminin" (Rasullerin İşleri 4.12) aracılığıyla gerçekleşeceği söylenir. Kullanılan başka bir deyim de "kefareti"tir ki bu bir kimseyi kölelikten kurtarmayı akla getirmektedir. Hz. İsa'ya "kurtarıcı" denir ve Paul "onun (İsa'nın) kanı ile kurtuluş ve günahların affına malik olduğumuzu" söyler. Bu arada, başka bir kavram da "Tanrı'nın İsa'da dünyayı kendisine barıştırıyor olduğudur" (II. Korintoslulara 5. 19).

Burada zikredilebilecek daha başka âyet ve ifadeler de vardır; fakat bunları vermek anlamsız olur; zira hepsi de yoruma muhtaçtır ve yorumlarla ilgili olarak hristiyanlar arasında hiçbir anlaşma da yoktur. Hz. İsa'nın başarısının (ya da onun bizim adımıza elde ettiği kurtuluşun) oldukça farklı bir izah şekli yukarıda verilmiş olan açıklama tarzıdır, yani kötülüğün sevgiyle ortadan kaldırılacağı ilkesini ta derinden kavramış ve bunu sonuna kadar yaşamak suretiyle o, takipçilerine ilahî âlemi (theiosphere) açmıştır (W.M.Watt, *Günümüzde İslâm ve Hristiyanlık*, Çev. Turan Koç, s.214-5).

Müslümanlar İsa'nın ölmediğine, tam tersine, inançlı bir peygamber olarak Tanrı'nın onu ölümden hariç tutmak (Yahudi kutsal metninde ki Hanok (Enoch) ve İlya (Elijah) gibi)¹³ ve onu doğruca Cennete almak suretiyle ödüllendirdiğine inanırlar. Yahudiler, İsa'yı çarmıha gerdiklerini *zannetmişler*, ancak Allah İsa'nın yerine onun benzerini yaratmıştır.

İsa'nın ölümünün (ve dolayısıyla onun ölümünün kurtarıcı sonuçlarının) bu reddi, Ehl-i Kitab'a karşı yapılan suçlamalar --suçlama da dahil olmak üzere-- listesi bağlamında olan 4:157 ayetine¹⁴ dayanmaktadır(lafzî olarak tercüme edilmiştir):

"Şüphesiz biz Allah'ın elçisi, Meryem'in oğlu İsa'yı, Mesih'i öldürdük". derler. Ve onlar onu öldürmediler, ve çarmıha da germediler, fakat İsa'nın [veya 'onun'] suretiydi onlara gösterilen; ve şüphesiz, İsa'nın [veya 'onun'] hakkında ihtilafa düşenler İsa hakkında şüphe doludurlar. Onlar İsa hakkında bir bilgiye sahip değildirler, fakat sadece zannı takip ederler. Ve onlar şüphesiz onu öldürmediler.

Görülebileceği gibi, Arapça *hu* zamiri hem erkek hem de nôtür olabileceğinden dolayı müphemdir. Şayet nôtür ise, o zaman Hristiyan inancını inkar o kadar güçlü değildir; zira pasaj, açıkça teyit etmektedir ki, Yahudiler İsa'yı çarmıha gerdiklerini zannetmişlerdir, ancak (yeniden dirilme nedeniyle) yanılığa düşmüşlerdir. Fakat,

13) *Hanok (Enoch) ve İlya (Elijah)*: Hanok, ilk Yahudi Patriklerinden birisi olup, Kitâb-ı Mukaddes'in 5. Bâbının 21. ayetinde, kendisinin Allah'la birlikte yürüdüğü, gözden kaybolduğu, zira Allah'ın onu yanına aldığı zikredilmektedir. Yine İlya da, Eski Ahid'de Tişbeli İlya olarak geçmektedir. O da bir Yahudi peygamberidir. Allah'ın onu da yanına aldığı zikredilmektedir (Kitâb-ı Mukaddes, "İkinci Krallar" kitabı, Bâb, 2, Ayet, 11).

Yazar, İsa'nın semaya yükselmesi ile mukayese etmekte ve kapalı bir şekilde de olsa İslâm'daki bu inancın, zikrettiğimiz Yahudi inancından etkilenmiş olabileceğini imâ etmektedir. Bu iki Yahudi Peygamberi hakkında geniş bilgi için bkz. E. Royston Pike, *a.g.e.*, "Enoch" ve "Elijah" mad.

14) Bu konuda, W.M. Watt, *Günümüzde İslâm ve Hristiyanlık* isimli eserinde şunları söylemektedir: "Yeni tarih yazımı ölçülerine göre Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi --denebilirse-- Hz. Muhammed'in 610 yılı dolaylarında Mekke'de İslâm dinini tebliğ etmesi olgusu kadar kesin, geçmiş tarihin en şüphe götürmez olaylarından biridir (yeterli dayanaktan yoksun olsa da son zamanlarda yazılmış bazı kitaplarda bu olgu açıkça inkâr edilmekteydi). Çarmıha gerilme olayı, her ne kadar Kur'ân tarafından yalanlanıyor görünse de, (4:157-159) ayetlere tarafsız bir gözle bakıldığında, bu durum, genel olarak müslümanlarca sanıldığı kadar kesin değildir. Bu ayet onu Yahudilerin "öldürmediğini, çarmıha germediğini" söylüyor ki bu, yargılanması Yahudi mahkemesinde yapılmasına rağmen, çarmıha germe işini yapanların Yahudiler değil de, Romalılar olduğu anlamında doğru olmaktadır. Aynı şekilde, Yahudi iddialarından zımnen anlaşılan, yani onların Hz. İsa'ya ve yolunda gidenlere galip gelmesinin, sonradan tarihin gösterdiği gibi, bütünüyle asılsız olduğu da doğrudur. Ayrıca, "Şübbihe lehum", 'onlara öyle gösterildi' ifadesi vardır ki, bunun Hristiyan öğretisine hiç de zıt olmayan farklı bir çok yorumu yapılabilmektedir. Bazı Müslümanlar burada, erinde gecinde çözmeye çalışmak zorunda kalacakları bir problem olduğunu kavramaya başlamışlardır. Bu konuda Mahmud Eyyub tarafından "The Death of Jesus, Reality or Delusion" (İsa'nın Ölümü, Hayal mi Gerçek mi?) adlı makalede ilginç bir çalışma yapılmıştır." (W.M. Watt, *Günümüzde İslâm ve Hristiyanlık*, Çev. T. Koç, s. 213-4).

ehl-i sünnet Müslümanları pasajı böyle algılamamaktadırlar. Onlara göre pasaj, İsa'nın çarmıha gerilmediğini, çarmıha gerilen şeyin sadece onun sureti olduğunu ifade etmektedir. *Dosetisizm*¹⁵ ("suret" anlamında olan Yunanca kelimedenden) daha önceki asırlarda bunu teyit etmiştir. Ancak oldukça farklı bir sebeple Dosetikler, Allah'ın (İsa'nın) ölümünde yer aldığını tasavvur edememektedirler. Ahmediyye hareketi (ki ehl-i sünnet Müslümanları, onları İslâm dahilinde görmemektedirler) gibi ehl-i sünnet dışındaki Müslümanlar dahi, İsa'nın ölmediğine fakat tabii bir ölümle ölünceye kadar bir müddet daha öğretilerini yaymak ve şifa vermek için Kuzey Hindistan'a gittiğine inanırlar. Ve hatta Ahmedîler sizi, onun mezarına dahi götürebilirler.

Hatta bundan başka İslâm'da, Allah'ın İsa'ya, --insan kurtarması için-- yaptığı şey hakkındaki, Hıristiyan anlayışını katı bir şekilde inkâr da mevcuttur. Müslümanlar için İsa, Muhammed gibi, verecekleri hesap hususunda insanları uyarmak için Allah tarafından gönderilen birisidir. Birisinin bir başkası --ne de kişinin kendisi-- için herhangi bir fidyesi söz konusu değildir; hatta kişi kurtulmak için bütün yeryüzünü peşin bir [fidye] olarak getirse de, bu kabul edilmeyecektir.

Şüphesiz, Allah'ı inkâr edenler [keferû] ve inkâr üzere ölenlerden bir dünya dolusu altını fidye olarak getirseler bile bu kabul edilmeyecektir. Onlar için acıklı bir ceza vardır ve onların yardımcıları da yoktur (3:91; krş.:10:54; 39:47).

Kur'an, en azından Yeniden Dirilme Günü'nde bile diğerleri için şefaatin etkisini nerdeyse reddetmektedir:

Haydi! Mevcut dünyada onların yerine mücadele eden sizlerdiniz. Fakat, kıyamet gününde onların yerine Allah'la kim mücadele edecek, veya onların yerine kim koruyucu olacak? Kim kötülük yapar veya *nefsine* zulmeder ve sonra da Allah'ın affına sığınır, o Allah'ı affedici ve merhametli bulacaktır. Ve kim bir günah kazanırsa, onu kendi nefsinin aleyhine kazanır; ve Allah bilendir, hikmet sahibidir. Ve kim bir hata veya günah kazanır ve onu masum birinin üzerine atarsa, o kendisini bir yanlışlık ve açık bir günahla yüklemiştir (4:109-12).

Kur'an açıkça, Hüküm Günü'nde bir başkasının şefaatine güvenmeye karşı uyarıda bulunmaktadır: 6:51 (krş.: 6:69-70 ; 40:33; 9:80) Kur'an açıkça şöyle demektedir: "Rablerinin karşısına getirilmekten korkanları [onlara vahy olunan şeyle]

15) *Dosetizm* (*Docetism* veya *Doceticism*), kilisenin ilk dönemlerinde formüle edilmiş bir doktrin olmaktan çok, Hz. İsa'nın ve bütün insanlığın çektiği acıları, sıkıntıları gerçek olmaktan öte sadece bir görünüş olarak kabul eden bir düşüncedir. Dosetikleri göre, İsa gerçekte maddî bir varlık değil, sadece insanmış gibi görünen bir varlıktır. Yine onlar, İsa'yı insan görünümünün altına saklanmış Allah'ın geçici bir sureti olarak görürler. İsa'nın çarmıha gerilmeden önce ölümünden mucizevî bir şekilde kurtulduğunu, çarmıhtan önce Judas Iscariot veya Cyrene'li Simon'la yer değiştirdiğine inanırlar (Bkz. *The History of Christianity*, (A Lion Handbook), Oxford, 1990, s.99, 113; E.A. Livingstone, *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford, 1980, s.156).

uyar: Ondan başka bir koruyucu ve şefaathçileri yoktur". Bununla birlikte Kur'an, İbrahim'e, meleklerle ve açıkça Muhammed'e bazı istisnalar yapar. Şüphesiz, şefaatin etkisi sınırlıdır, fakat Arapça'daki, bir müphemlik sebebiyle bu sınırlılığın tamamıyla ne kadar olduğu açık değildir: "Lâm" edatı ya -e (to) veya için (for) anlamında olabilir. Bundan dolayı Kur'an şöyle demektedir: "O gün şefaath, Rahman'ın şefaata izin verdiği kimse(ye/için) hariç, başka hiç kimseye fayda sağlamayacaktır"; "şefaath Allah'ın izin verdiği kimse (ye/için) hariç fayda sağlamayacaktır" (20:109; 34:23; krş.21:28; 53:26). Kısıtlama, ya bir takım muayyen şefaathçilere veya şefaatin etkili olacağı kişilerin bulunduğu kategoriyedir (örneğin, tevbe edenler içindir ki, böylece onlar delâlete düşmekten korunabilirler, 40:7 vd.; 4:146 vd.). Sonuncu durumda, ke-feler eşitken dengenin meylettirilmesi olarak anlaşılmaktadır (ve geleneksel olarak şefaath inananlara hasredilmiştir). Birinci durumda ise, İslâm'da bir şefaathçi olarak fonksiyon icra eden Muhammed anlaşılmaktadır. Oldukça yaygın ve popüler bir şekilde, şefaathçilik, peygamber ve şehitler gibi diğer kategorilere de uzatılmaktadır. Gerçekten de Hadis toplayıcısı Müslim'in kaydettiği bir hadise göre, şayet *müşrikûn* (Allah'la herhangi bir şeyi eş tutarak birleştirenler)'dan olmayan kırk kişi bir Müslüman tabutu yanında dikilirlerse, Allah onları o kişi için şefaathçiler olarak kabul edecektir (Ayşe'ye göre bu sayı 100 kişi olmalıdır). Böyle bir şefaath, Hüküm Günü'nde Cennet'i cezadan sonra elde etmiş inananlar için etkilidir; ve yine böyle bir şefaath Cehennem'deki inananların cezasını kısaltmada etkilidir. Dolayısıyla, Ebu Hureyre'nin, ölü bir insan üzerine yaptığı kendi duasını şu şekilde tasvir etmek mümkündür:

Tabutu evden itibaren takip ediyorum, mezara konduğu zaman *tekbir* getiriyorum, ve Allah'a dua ediyorum, ve Allah'ın elçisine salâtu selâm gönderiyorum, ve şöyle diyorum: "Ey Rabb'im Senin yaratığın, Senin yaratığının oğlu ve Senin kulu-nun oğlu, Senden başka gerçek Tanrı'nın olmadığına ve Muhammed'in gerçekte Senin kulun ve elçin olduğuna şehadet ederdi. Sen onun durumunu iyi bilirsin. Şayet o, faziletli ise, onun mükafatını artır; ve şayet günahkâr ise, günahlarını affet. Ey Rabb'im! bizi Senin mükafatından mahrum etme ve onun ardından bizi imtihan etme" (Malik, *Muvatta*, Cenâiz, Bâb:6, Hds. No:17).

Ölümünden sonraki periyoda kadar uzanan iyi bir netice meydana getirmenin mümkün olduğu bir diğer yol mevcuttur: Erkek olsun dişi olsun, *berzah* ("engel", mezardaki sürenin ötesinde veya içinde duran)'a giden ölü kişiye yardımı dokunabilecek yeni ameller yapmak için vakit çok geç olsa da, ölümünden önce yapılan bazı iyi amellerin iyi yönde tesir icra etmeye devam etmeleri mümkündür. Hadis'de bunlar devam eden bir sadaka (bir caminin, bir sulama kanalının inşası, bir ağacın dikilmesi gibi) olarak belirtilmişlerdir. Yine, bilginin yayılmasını temin etmek (örneğin, okullar vakfetmek veya Kur'an'ın dağıtılmasını sağlamak), ve yeryüzünde (kişinin ölümünden sonra) kişinin affı için dua eden, Allah'tan korkan ve O'na ibadet eden çocuklar bırakmak da öldükten sonra devam eden birer sadaka [*sadaka-i câriye*] dırlar (Müslim, *Vasiyyet*, 14; Ebu Davud, *Vasayya*, 14; Tirmizi, *Ahkâm*, 36; Nesâi, Va-

sayya, 8; İbn Mâce, *Mukaddime*, 20).

Fakat, devamlı amellerin ve şefaatin bu marjinal istisnalarına rağmen, Kur'an'ın sık sık üzerinde durduğu konu, mükafat Bahçesine girenlerle, Cehennem Ateşine girenler arasında, ve daha da öncesinde, kendilerini bu dünyada müslüman olarak Allah'a yöneltenlerle, yöneltmeyenler arasında yapılan nihai ayrımdır. Nihai ayrım, canlı bir şekilde, Cennet'in ve Ateş'in sakinlerinin birbirlerine çağırabilecekleri, fakat birbirlerine ulaşamayacakları bir durumu belirten 7:38-50'de tasvir edilmektedir (Dives ve Lazarus'un [Lazar] hikayesinde olduğu gibi, Luka 16:20 vd.)¹⁶. Rahman sûresinde, (55:35-78), cennet ve cehennem tasvirleri, ayet ayet, birbirlerine zıt bir şekilde inşa olunmaktadırlar. Kur'an, iki nihai durum arasındaki zıtlığı tekrar tekrar tasvir eder (örneğin, 2:22 vd.; 3:195-8; 4:55 vd., 120 vd.; 5:85-6; 9:68 vd.; 15:43 vd.; 16:28 vd.; 18:99 vd.; 21:97 vd.; 25:10 vd., 24 vd.). Yine Kur'an, bu durumların [cennet ve cehennemin] nihai olduklarını, en azından Cehennem Ateşinin paklayıcı ve temizleyici bir Ateş *olmadığını*; bir diğer tabirle, onun geçici bir şey *olmadığını* devamlı surette vurgular. (Muhtemelen) Hristiyanlar tarafından yapılan iddia (o Hristiyanlar "sayılı günler haricinde Ateş bize dokunmayacaktır" demektedir), kendi dinlerinin bir tahrifi olarak reddedilmektedir. (3:23-24) ve yine 2:80-2'de şöyle denmektedir:

Onlar, 'sayılı bir kaç günün dışında ateş bize dokunmayacak' derler. De ki: Allah'la bir ahid mi yaptınız --zira Allah ahidini asla bozmaz? Veya Allah hakkında bilmediğiniz bir şey mi söylüyorsunuz? Hayır, kötülük yapıp, günahlarıyla kuşatılanlar cehennemin yoldaşlarıdır, orada ikâmet edecek olanlar onlardır. Ve inanıp iyilik yapanlar cennetin yoldaşlarıdır...

Diğer taraftan Cennet'teki veya Cehennem'deki insanların durumu hâlâ Allah'ın iradesi sınırları dahilindedir. Aşağıdaki ayetler, Allah'ın, temelde tayin ettiği durumu değiştirebileceğini imâ edebilir:

Bedbaht olanlara gelince, onlar ateşte olacaklar (orada onların iniltileri ve nefes

16) Kitâb-ı Mukaddes'in Luka Kitabı'nın 20 ve devamındaki ayetlerde Lazar isminde bir fakirle İbrahim'in hikayesi zikredilmektedir. Burada Lazar, vücudu yaralarla dolu ve bir zengin adamın sofrasından düşen kırıntılarla beslenen bir fakir olarak tasvir edilmektedir. Sonuçta, fakir ölür ve melekler tarafından İbrahim'in kucağına götürülür. Bu arada zengin adam da ölür ve cehenneme gider. Zengin adam bu ölümler diyarında azap çeker bir haldeyken İbrahim'i ve kucağındaki Lazar'ı görür, feryad içerisinde onlara uzaktan şöyle seslenir: "Ey İbrahim Baba! Bana acı, Lazar'ı gönder de, parmağının ucunu suya batırsın, benim dilimi serinletsin; zira ben bu alevde azap çekiyorum". Fakat, İbrahim şu karşılığı verir: "Ey Oğul! Sen yaşarken iyi şeylerini aldığınız ve Lazar'ı aynı surette kötü şeyler yaptınız; fakat o şimdi burada teselli ediliyor ve sen orada azap çekiyorsun". Bunların hepsinden başka, buradan size geçmek isteyenler geçemesinler ve oradan bize hiç kimse geçmesin diye, sizinle bizim aramıza büyük bir *çukur* konulmuştur. Yine burada yazar, Hristiyan inancındaki iyilerle kötüler arasına konulan çukuru, Müslüman inancındaki iyilerle kötüler, yani cennettekiler ile cehennemdekiler, arasına konan duvarı/engeli/perdeyi mukayese etmektedir.

alış-verişleri olacaktır), gökler ve yerler durdukça Rabbinin dilemesi hariç orada ebediyyen ikâmet edicidirler. Şüphesiz, rabbın dilediğini yapandır. Bahtiyar olanlara gelince, onlar da cennette olacaklar, gökler ve yerler durdukça Rabbinin dilemesi hariç orada ebediyyen kalıcıdırılar --kesintisiz bir nimettir bu-- (11:106-8).

Bu ayetin manâsı üzerinde hararetli bir şekilde tartışılmıştır. Bir tarafta, semaların ve bu yeryüzünün ebedî *olmadıkları*, dolayısıyla cezanın ebedî olamayacağı tartışması yapılmıştır. Bu, bir Müslüman tarafından *Worlds of Faith* (s. 300) de benimsenen görüştü. O, şöyle demektedir:

"Allah'ın arzusu, benim nerede olmamı istiyorsa oraya gitmekten memnun olacağım. Şayet O'nun arzusu Ateşe gitmem ise, Ateşten hoşnud olacağım. Şayet onun arzusu cennete [bahçe] gitmem yolunda ise, o zaman cennetten hoşnud olacağım". Bunun üzerine ona sordum: "Farzet ki, Ateşe gittin, orada ebediyyen mi kalacaksın?" O şöyle cevap verdi: "Böyle olması gerekmez. İyiliğin kötülüğe olan üstünlüğüne göre ceza sadece geçicidir; ve bu herkes için geçerlidir... O bizi cezalandırmak için yaratmadı, sevmek için yarattı."

Her ne kadar müracaat edilen Kur'an ayetleri bu görüşü desteklemiyorsa da, bu kesinlikle bir ehl-i sünnet görüşüdür. Nitekim, M.A. Quasem (*Salvation of The Soul*, s.25)¹⁷, Hüküm Günü'nde amel defterleri sol elden verilecek olanlarla ilgili olarak (s. 109 vd., 120), bu amel defterlerinin "geçici olsa bile lânetlenecekler" e ait olduğunu söylemektedir. Bir dip not, 84:7, 10; 69:19, 25; 45:28; 37:13 vd. ayetlere atıfta bulunur; fakat bu ayetlerin hiçbirisi cezanın geçici olacağı hususunda açık bir şey söylememektedir.

Bu sebeple, diğer taraftaki münakaşa, semaların ve yeryüzünün yeni ve ebedî yaratıklara işaret ettiği ve Allah'ın iradesi hakkındaki ifadenin sadece bu iradenin gerçekte sınırsız olduğunu hatırlatır mahiyette olduğu, fakat Tanrı'nın cezaları ve mükafatları *ebedî* olarak dilemiş olabileceği yönündedir. Bu görüş, kendi tarzında, Hristiyanlıktaki *evrenselci (universalist)* [nihayette herkesin ilâhî affa uğrayacağına inanan kimse veya mezhep. Özellikle, Protestan mezhebinin mensupları bu görüşü savunmaktadır.(Çev. notu)] tartışmaya bir karşılıktır. Bu ilk dönem kelâmında Kur'an ve Hadis'in değerlendirilmesinde aklı ön plana çıkaran Mutezililerle, bunu vahyin akla nispetle ikinci dereceye indirgenmesi olarak kabul eden ve buna karşı çıkan Eş'ariler arasındaki münakaşa mevzularından bir tanesiydi. Neticede üstün çıkan ve görüşünü tesis eden Eş'arilerdir. Onlara göre, Müminler için, günahları iyi fiillerini geçtiğinde ancak bu günahlardan dolayı cezalandırıldıktan sonra, Cehennem'den kurtuluş olabilir. Ebedî olarak cezalandırılacaklar ise, *kafirler* ve *müşrikler* (Allah'ın mutlak birliği ve hakimiyetinden taviz verenler) dir.

17) Quasem, M.A., *Salvation of the Soul and Islamic Devotions*, London, Routledge and Kegan Parl, 1983.

Ancak, ister devamlı isterse kısa bir süre için olsun, devam ettiği sürece cezalar --cennet nimetlerinde olduğu gibi-- canlı bir şekilde tasvir edilmişlerdir: Cehennem söz konusu olduğunda cezalar çok şiddetlidir:

Şüphesiz zakkum ağacı [37:62-68] haddi aşanların yemeği olacaktır. O erimiş metal gibi karınlarında kaynayacak; haşlanmış suyun kaynaması gibi olacaktır. Tutun onu, ateşin ortasına sürükleyin, ceza olarak başından aşağı kaynar su boşaltın: Tadın! Şüphesiz, sen bir zamanlar güçlü ve şerefliydin. Şüphesiz, bu senin şüphe edip durduğun şeydir (44:43-50).

Diğer taraftan süre, Cennet nimetlerinin tasviriyle devam eder:

Muhakkak ki, itaat edenler bahçeler ve pınarlar arasında güvenilir bir yerde olacaklardır. İpekler ve süslü elbiseler giyinmiş olarak, birbirlerine arkadaşlık edeceklerdir. Ve biz onları iri gözlüler [*Huri*]in dostluklarıyla birleştireceğiz. Her bir meyveyi emin bir şekilde isteyeceklerdir. Orada, ilk ölüm hariç, ölümü tatmayacaklar ve Allah onları cehennem ateşinin cezasından muhafaza edecektir (44:51-6).

Bu tasvirler, Kur'an-ı Kerim'in pek çok ayetinde tekrar edilmiş ve bazı ayetlerde ise daha geniş bir şekilde verilmiştir. Onların sürekli tekrar edilmesi çok güçlü etki yapmaktadır. Hatırlanması gereken önemli nokta, Müslümanların büyük çoğunluğu için, bütün bu tasvirlerin mecaz olmamasıdır: Onlar, [Kur'an-ı Kerim'in, Allah tarafından doğrudan indirilen kelâm olmasından dolayı] O'nun yarattığı şeylerin bir bölümünü lafzî olarak tasvir ederler. Şayet biz yeterince derinlemesine araştırarak olursak, bu Cennetleri ve Ateşi bulabiliriz; (her ne kadar bazı Müslümanlar, Cennet ve Cehennemin sadece Kıyamet Günü'nde yaratılacaklarına inanmıyorsa da) onları yaratılmış düzende keşfedebiliriz. Bir Müslüman için Cennet, bir Hristiyanın *Worlds of Faith*'de anladığı şekilde "Allah ile beraber olmak, O'nunla birlikte yaşamak.. hayattan uzak olmak ve Allah'la birlikte var olmak" değildir. Bir Müslüman, gelecekte olacağı gibi, şu anda da Allah ile beraber mevcuttur. İslâm'ın Cennet ve Cehennem hakkında sunduğu tasvirlerin mecazi veya mitik (efsanevî) olmadığı görüşü İslâm'da aşırı bir tutkudur. Son zamanlara ait bir örnek vermek gerekirse, Abdulkâdî es-Sûfî şu ifadelerdeki, gerçek dışı bütün yorumları reddetmiştir:

Ölüm sonrası hallerin tasviriyle ilgili ifadeleri efsane / mit alanına indirgemek vahiy açısından kabul edilemez. Çünkü, alanına bütün antropolojik yaklaşımların inşa edildiği, din adını verdikleri şey, coğrafi ve tarihî olarak mitin kaynağının "izafiliğinin" üstündeki üstün bir bakış açısından inceleyen -tamamıyla metafizik- bir iddiadır. Daha baştan incelediği alana üstünlüğünü iddia eden bu büyüsel bakış açısı, aynı zamanda dinin ibadet boyutunun incelenmesi ve tahliliyle ortaya çıkacak sonuçun, bir zamanlar alanına giren her şeyi ıskallığın ve bilim öncesi karanlığın bir tozu derecesine indirgeyen bilimsel metodun açık büyüsel ışığı olarak görülen efsanevî materyalin geçersizliğini ortaya koyacaktır. Kafirlerin zeki bilgi arayıcılarını İslâm'daki büyük hikmet külliyyatından faydalanmaktan engellemeyen, fakat milyonlarca "eğitilmiş" Müslümanı engelleyen tamamıyla sahte, fakat göz alıcı entrika hayal

sistemi budur. (A.R.b.A. el-Kâdî, *The Islamic Book of The Dead*, Wood Dalling, Diwan Press, 1977, ss. 9 vd.).

Sonuçta, bir Müslüman için Cennet'te veya Ateş'te olmak, yalnızca Allah'ın kâinatının bir başka bölümünde olmaktır. Ve Allah, Cennet ve Cehennem'in devamı için gerekli vasıtaları yaratmaya devam eder Nitekim, Ateş'te deriler hızlı bir şekilde yanacaklar, fakat yanan derilerin yerlerini almak üzere yenileri yaratılacaktır:

Hiç şüphe yok ki, işaretlerimizi reddedenleri yakında ateşte kızartacağız. Derileri yandıkça, derileri başka derilerle değiştireceğiz ki, cezayı tadabilsinler. Şüphesiz, Allah güçlü, hikmet sahibidir. Ve inananlar ve iyi amel işleyenleri ise alından nehirler akan cennetlere girmelerini, orada ebediyyen kalmalarını sağlayacağız. Kirlenmemiş arkadaşlara sahip olacaklar ve onları gölgelerin gölgesine getireceğiz (4:56-7).

Böylece, Hüküm Günü (*Yevmu'd-Din*), (faziletli kimse için) bu dünyanın hastalıklarının gelecek dünyanın iyilikleri (64:9) ile değiştirileceği aynı zamanda bir Ayrım günü *yevmu'l-fasl*, (37:20 vd.; 44:40 vd.; 77:13 vd.; 78:17) dır. Ayrım gününde, neticesi bağlanmamış olarak görünen bütün anlaşmazlıklar hem genelde (6:164) ve hem de özelde --örneğin Yahudilerle, Hristiyanlar arasındaki anlaşmazlıklar (2:109 vd.; 16:124, *Sabat* gününü¹⁸ yerine getirmede); Hristiyanlarla kafirler arasındaki anlaşmazlıklar (3:55); İsrailoğulları arasındaki anlaşmazlıklar (10:93; 45:17); Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıklar (16:92 vd.) ve kulları arasındaki anlaşmazlıklar (39:46) hakkında karar *verilecektir*. Bu konular hakkında daha önce karar *verilebilirdi*, fakat imtihan ve deneme süresini muhafaza etmek için karar son güne kadar ertelenmiştir:

İnsanlık tek bir ümmetten başka bir şey değildi. Daha sonra anlaşmazlıklara düştüler. Eğer Rabbından bir kelime geçmemiş olsaydı, ayrılığa düştükleri konu neticelendirirdi. Ve onlar şöyle diyorlar: "Niçin Rabbından ona bir işaret (ayet) gönderilmedi?" Sonuçta de ki: "Gizlenmiş ancak Allah içindir. Dolayısıyla bekleyin, Şüphesiz ben sizinleyim (10:19 vd.; 42:21 ayetinde Kelime, *Kelimetu'l-Fasl* olarak tasvir edilmektedir).

18) *Sabat (Shabbat/Sabbath) Günü*: Yahudi inancına göre, haftanın 7. günü olup, Yahudiler için, cuma akşamı güneşin batmasından önce başlayıp cumartesi akşam karanlığında sona eren bir dinlenme günüdür. Yahudi için Sabat günü, Yahudi hayatının bütün yapısını birbirine bağlayan kilit taşıdır. Bugün, Allah'ın Yahudi halkına eğlence olarak verdiği değerli bir hediyedir ve o gün bütün günlerin kraliçesidir. Sabat günü, sadece çalışmaya ara verme günü olmayıp üç yönlü bir kutsal gündür. Bunlar, o günün bir *dinlenme günü (yom menuhah)*, bir *kutsallık günü (yom kedushah)* ve bir *eğlence günü (yom taanug)* olmasıdır. Bu üç yönden her hangi birisi gözetilmezse o bir Yahudi Sabat'ı değildir. Sabat günü, Yahudiye, Allah'ın evrenin yaratıcısı ve hükümdarı olduğunu ve o günde Allah'ın İsrail halkını eşaretten hürriyete ulaştırdığını hatırlatır. O günün gereklerinin yerine getirilmesi Allah ile Yahudi halkının arasındaki anlaşmanın haftalık bir yenilemesidir (Daha geniş bilgi için bkz. Rabbi Harry A. Cohen, *A Basic Jewish Encyclopedia*, Hartford, U.S.A., 1965, s.34-35).

Ayırım gününde iki grup birbirinden ayrılacaklardır: Yazılı amelleri sağ ellerine verilenler Cennet'e gidecekler, sol ellerine verilenler ise şöyle diyeceklerdir: "Keşke, ölüm tam bir son olsaydı... Kontrolüm benden yok olup gitti" (69:18-37). Yine, bu mutlak iki gruba bölünmeyle ilgili olarak, hepsi şüpheli, sadece marjinal istisnalar vardır: Birinci grup, 56:10 ayetteki üçüncü parti olan (sağda ve solda olanlara ilave-ten) "en önde gelen" veya seçkinlerdir (*es-Sâbıgûn*); bunlar bir orta durumunda olmayıp, "Allah'a en yakın" olanlardır (56:11). İkinci grup, bazı müfessirler tarafından bir orta durumunda (7:46) kabul edilen "doruktaki (mazgallardaki) insanlar" dırlar. Üçüncüler, "ne ondan ne de bundan" olanlar ise, dinleri bir gösteriden ibaret olan münafıklardır (4:142): "Onlar cehennemden en alçak derinliklerindedirler: Onlar için bir yardımcı asla bulamayacaksınız --Ancak tevbe eden, düzelt-meler yapan ve Allah'a yapışan ve Allah için *din* [hayat tarzı] lerini temizleyenler istisna. Bunlar inananlarla beraberdirler ve Allah gerçekten inananlara büyük bir mükâfat verecektir" (4:145-6). Fakat, her ne kadar onlar şu anda denge noktasında iseler de, onların böyle kalacakları tasavvur edilmemektedir.

Bu sebeple Kur'an'ın gücü, onun bütün insanlara önlerinde duran hususları tanımaları ve hayatlarındaki her bir fiilden bizzat kendilerinin sorumlu olduklarını bilmeleri için yaptığı çağrının basitliğinde yatmaktadır. Olay, (*el-Vakı'a*), Yeniden Dirilme Günü, kesinlikle vuku bulacaktır (56:1). Kur'an'da bu hususa yapılan vurgu, Muhammed'in mücadele ettiği insanların çoğunun, açıkça inanmamış oldukları gerçeğine uygunluk arz etmektedir. Kur'an, Muhammed'in çağdaşlarının çoğunun, yeniden dirilme fikrini gülünç bulduklarını açıkça ifade eder, zira Yeniden Dirilme fikri insanlar öldüğü zaman ne vuku bulduğunun açık gözlemlemesiyle çelişmektedir. Bu şüphecilik sık sık Kur'an'da yeterince kaydedilmektedir (örneğin, 13:5; 17:99; 19:66 vd.; 34:7 vd.; 36:78; 37:16). Kur'an bunu, şüpheciliğin soyutlanmış bir görüş olmadığını açıkça ortaya koymak için yapar. Hiç şüphe yok ki, Muhammed, bu hayatın ötesinde hiçbir şeyin olmadığına inanan insanlarla mücadele etmiştir. (6:29 vd.; 22:5 vd.). Diğer taraftan, 23:23-44 ayetleri, bunun Muhammed'den önceki peygamberler için de merkezî bir husus olduğunu açıkça ifade eder. Muhammed'le ilgili yerde, şüpheciler, şayet bedenler bir araya *toplansalar* bile, bunun yalnızca bir tür sihir yoluyla olabileceğini (11:7; cevabı krş. 52:11-16) iddia ederler. Ve onlar, Muhammed'e kendi atalarını tekrar diriltmesi için meydan okurlar.

Ve onlar derler ki: "Bizim hayatımız ancak bu dünyada olandır? Ölürüz ve yaşarız ve bizi yok eden şey zamandır." Ve bunda onların bilgi namına bildikleri bir şey olmayıp sadece bir tahmindir. Ve bizim açık işaretlerimiz [âyât] onlara gösterildiği zaman onların delilleri ancak şunu söylemekten başka bir şey değildir: "Eğer güvenilir iseniz, babalarınızı getirin". De ki: Size hayat veren, sonra size ölüm veren, daha sonra da Kıyamet günü için sizi bir araya toplayan Allah'tır. Bunda şüphe yoktur. Fakat insanların çoğu bilmezler. [45:24-27; krş. *Kıyame*, (Yeniden Dirilme) isimli sûrenin (75. sûre) başlangıç ayetleri].

Fakat, yeniden dirilmeyle ilgili şüphe ve sorular yalnızca bunlardan ibaret

değildir. Kur'an aynı zamanda müminler tarafından sorulan sorulara da göğüs germek durumunda kalmıştır. Örneğin, Allah yolunda öldürülenlerin durumu nedir?

Allah yolunda öldürülenlere "onlar ölümlerdir" demeyin. Hayır, onlar yaşıyorlar, fakat siz anlamazsınız. Şüphesiz biz sizi korku, açlık mal-mülk, hayat ve ürün kaybı ile imtihan ederiz; fakat sabırlı olanlara, bir belâyâ uğradıklarında "şüphesiz, biz Allah'a aidiz ve dönüşümüz O'nadır" diyenlere iyi haberler ver (2:154-156).

Bundan, ve *şehitliğin* tavsiye edildiği bir çok ayetten, Müslümanlar, Allah'ın ve O'nun Elçisinin gerçekliğine bu *nihai* tanıklığı yapanlara Cennet'te özellikle imtiyazlı, Allah'ın Arş'ına en yakın bir yerin verileceği; ve mezarda bu insanların Münker ve Nekir'in sorgulanmasından muaf tutulacakları (bkz. s. 4) sonuçlarını çıkarmışlardır. Bu müslümanlar günahlarının ağırlığından kurtarılmışlardır ve dolayısıyla Muhammed'in şefaatine (gerçekte, daha sonraki inanca göre, bizzat bu Müslümanların kendileri şefaatçiler haline gelirler) ihtiyaçları yoktur; ve halihazırda paklandıkları için gömülmeden önce bedenlerinin yıkanmasına ihtiyaç yoktur; şehit düştükleri elbiselerle gömülmelidirler. Müslümanların önüne böyle mükâfatların sürülmesiyle, onların Allah yolunda ve özellikle cihadda ölümü, şehidlik mertebesi-ni hararetle istemeleri (*talebu's-Şehâde*), şaşırtıcı değildir. *Problems of Suffering*'de¹⁹ (ss.130-3) işaret ettiğim ve tasvir ettiğim gibi, bu şehitliği arama, Muhammed'in ilk üç meşru halefi (Şia bakış açısından) olan Ali ve onun iki oğlunun öldürülmesi nedeniyle Şia İslâm'ında daha da ileri götürülmüştür. İslâm'ı savunma uğruna kan dökme ve ölümün kabulü son yıllarda daha da belirgin hale gelmiştir.

Bir çok *Hadis*, *şehit* kavramını, Allah'ın arzusunu sabırla kabul etme ve yerine getirmenin mümkün olduğu diğer hususlara da yaymaktadır (örneğin, üç oğlan evladın ölümünü sabırla karşılama şehidlik makamına ulaşmak için yeterlidir; hatta Muhammed, ihtiyaç halinde ikisinin ölümünün bile yeterli olacağını söylemiştir)²⁰. Nitekim, toplumda veba hastalığının niçin yayıldığına dair bir soruya Buhari, peygamberin şöyle cevap verdiğini kaydetmektedir:

19) Bu, J.W. Bowker'in *Problems of Suffering in Religious of the World* (Cambridge University Press, 1982) isimli kitabıdır.

20) Buharî'de, *Kitâbu'l-Cenâiz* bahsinde Enes b. Malik tarafından Hz. Peygamberden şu hadis (no.12) rivayet edilmektedir: "Henüz ergenlik çağına ulaşmadan üç çocuğu ölen insanlardan hiç bir Müslüman yoktur ki, illâ Allah o Müslümanı, bu çocuklara ihsan ettiği geniş rahmeti ile cennete girdirmiş olmasın". Bir başka rivayette ise (no.13) Hz.Peygamber kadınlara vaaz ederken, "Her hangi bir kadının üç çocuğu ölmüşse, o çocuklar cehenneme karşı birer siper olurlar" deyince, bir kadın, "iki tane (ölmüşse)?" diye sorunca Hz.Peygamber "iki tanesi de (öyledir)" buyurmuşlardır. (Tercümeler, Mehmed Sofuoğlu'nun *Sahih-i Buharî ve Tercemesi*, Ötüken Yay., İstanbul, 1987, c.3, ss.1184-85'ten alınmıştır). Aynı hadisleri Müslim de nakletmiştir. Dikkatli bir şekilde bakıldığında, bu hadislerde cennete giren Müslümanların şehidlik mertebesi ile bir tutulacaklarına dair açık bir ifade yoktur. Ancak yazar, kanaatimizce, burada çocuğu ölen Müslümanların doğrudan cennete girmelerini, şehidlerin doğrudan cennete girmelerine kıyas etmiş ve bu Müslümanları şehidlik mertebesine çıkarmıştır.

Allah onu dilediğine bir ceza, müminler için ise, bir lütuf kılmıştır. Zira vebanın bulunduğu yerde kalan ve Allah ne yazmışsa yalnızca onun başına geleceğine sabır gösteren herhangi bir yerdeki [Allah'ın] herhangi bir kulu, Allah ne yazmışsa [ölüm dahil olmak üzere] ancak onun gerçekleşeceğine inanmışsa, şehidin aldığı aynı makamı alacaktır.

Bir başka yerde şehit kategorisi daha da genişletilmektedir:

Allah'ın elçisi şöyle demiştir: Allah yolunda öldürülenlerden başka yedi şehit daha vardır; bunlar, vebadan ölenler, boğulanlar, akciğer veya mide hastalıklarından ölenler, yanarak ölenler, herhangi bir şey altında kalanlar ve çocuk doğururken [veya hamileyken] ölen kadınlardır (Malik, *Muvatta*, Cenâiz, Bâb: 12, Hadis no: 36.)

Fakat, şehadetlerinde *olağanüstü* bir şekilde imanlı olanların durumu nedir? Muhtemelen, onlar ölümden tamamıyla hariç tutulabilirler mi? Bu bizzat Muhammed'in kendisinin üzerine odaklandığı zor bir meseleydi. Ne de olsa, İsa'ya olan şeyin bu olduğunu Kur'an belirtmektedir (bkz. s.10):

Allah dedi ki: İsa seni kabul edeceğim, kendime yükselteceğim ve inkârcılardan [keferû] seni arındıracağım. Seni takip edenleri kıyamete kadar inkârcılara üstün kılacağım. İşte o zaman hepiniz bana döndürüleceksiniz ve ihtilafa düştüğünüz meseleler hakkında aranızda karar vereceğim (3:55).

Şayet bu İsa için geçerliyse, o halde, daha ziyade (a fortiori) Muhammed için de geçerli olmaz mı? Açıkça bu, Muhammed hala yaşıyorken sorulabilecek bir soruydu. Fakat, İbn İshak'ın *Siret*'inin son sayfalarından görülebildiği kadarıyla, ilk Müslümanlar için bu ciddi bir soruydu. Zira, Muhammed'in *ölmüş* olması en azından onun yakın takipçileri için rahatsız edici bir gerçektir.

Kur'an hâlihazırda bu soruyla karşılaşmıştır (Kur'an, İsa'nın ölümden hariç tutulması gibi, bazı müslümanların da, Muhammed'in böylece ölümden hariç tutulmasına ciddi bir şekilde inandıklarını ortaya koymaktadır):

Muhammed sadece bir elçidir. Ondandır önceki elçiler gelip geçmiştir. Şayet o ölür veya öldürülürse, geriye mi döneceksiniz? Kim geriye dönerse Allah'a hiç bir surette zarar vermez, fakat Allah şükredenleri mükâfatlandıracaktır. Ve yazılmış bir sürede Allah'ın izni olmadan bir *nefis* ölmez (3:144-5).

Neticede mesele, Aişe'den nakledilen bir rivayetle çözülmektedir. Buna göre, Allah'ın hiçbir peygamberi veya Elçisi seçenек verilmeden ölmez; bu nedenle Muhammed "yüce sahabiler" e katılacağı anı seçmiştir.

Gerek ümmet içerisinden gerekse dışardan gelen bütün bu sorulara, Kur'an devamlı surette büyük yaratma temasını tekrar eder: Zira bütün herşey Allah'tan gelmiş ve yalnızca O'nun iradesinin bir neticesi olarak varolacaktır; hayatın tasarrufu ve ölüm tamamıyla O'na aittir (22:5-7, 66). Yeniden dirilme ve hüküm için ruh ile bedeninin yeniden birleşmesi hususunda şüpheyi düşenlere, *ilk* yaratmanın mucizelerini

ve harikalarını göz önüne almaları tavsiye olunmaktadır (56:57-62). İlk yaratmada olduğu gibi şayet Allah bunu yapabiliyorsa, o halde ölümden sonra da bireyleri bir araya toplama işine devam etmesi gerçekte dikkat çekici değil midir? 22:5 vd. ayetlerinde ifade edildiği üzere silsile devamlıdır:

Biz insanı balçıktan yarattık, sonra onu emin bir yere bir meni damlası olarak yerleştirdik; sonra pıhtıyı bir et parçasına dönüştürdük ve et parçasını da kemiklere dönüştürdük; ve kemikleri etle giydirdik; sonra onu farklı bir yaratık olarak geliştirdik...

Ve şayet, insanın doğumu hadisesi mucize olarak yeterli değilse, Kur'an, yeryüzünün devamlı yenilenmesi veya yağmurun yağışı ile cansız tohumların devamlı çıkışı hadiselerini düşünmeyi insana önermektedir; ve yine bu, Kur'an'da oldukça yaygın bir konudur:

Rüzgarları gönderen ve bulutları yükselten Allah'tır; ve biz onları ölü bir bölgeye süreriz ve orada ölümünden sonra yeryüzüne hayat veririz. Kıyamet günü de böyledir (35:9).

Kur'an'da, hayattan başlayarak kabir yoluyla yeniden dirilme ve hükme kadar olan süreçle ilgili detayların çoğu açık olmakla birlikte bu hususlar Hadis'de daha açıktır. Kur'an'daki kısa bahisler, Hadis'de dikkate değer bir şekilde genişletilmişlerdir. Nitekim, Kur'an'da ölmek üzere olanları bir araya toplamaya gelen ölüm meleği tasvir edilmeksizin 32:11 de yalnızca bir kez zikredilmektedir. Hadis'de ise, hem onun görünümü, hem de rolü inceden inceye tasvir edilmektedir. Bunlar ve diğer Hadisler referans zikredilmeksizin *Islamic Book of the Dead* 'de, ve daha geniş bir şekilde de, yine tam referansları verilmeksizin K. M.İslam'ın *The Spectacle of Death*²¹ isimli eserinde biraraya getirilmişlerdir.

Fakat, Kur'an'ın bir diğer yorumu, yas tutma ve gömme âdetinin pratik bir yorumu, mevcuttur. Arapça bir kelime olan cenaze veya çinaze, hem cesede ve hem tabuta ve hem de gömme usûllerine işaret eder. Bütün Hadis külliyatı bu husustaki temel uygulamaları ve duaları kaydeder (Müslim ve Buhari külliyatları İngilizce'ye tercüme edilmiştir. Yine İmam-ı Mâlik'in *Muvatta'sı* ve seçilmiş Hadislerden oluşan ve daha sonraki döneme ait olan *Miškâtu'l-Mesâbîh* de İngilizce'ye tercüme edilmişlerdir). Her ne kadar bir takım uygulamalar farklı toplumlarda değişiklik arz ediyorsa da, gömme ve yas tutma âdetleri (yine K. M. İslam'ın *The Spectacle of Death* adlı eserinde oldukça geniş bir şekilde tasvir edilmişlerdir) Kur'an ve Hadis'e dayandırılmış olmalıdırlar. Kesinlikle önemli olan şey, ceset, mümkün olduğunca çabuk bir şekilde yıkanmalı ve gömülmelidir. Gömülmenin aynı günde olması tercih edilir, fakat *Worlds of Faith* 'de bir müslümanın açıkça belirttiği gibi, ölü sekiz saat-ten daha geç gömülmemelidir:

21) K.M.İslam, *The Spectacle of Death, Including Glimpses of Life Beyond the Grave*, London, 1976.

Erkek veya kadın bir Müslüman öldüğünde onu acilen saklamalıyız. Onu saklamalıyız: Yani mümkün olduğu kadar çabuk bir şekilde onu mezara göndermeliyiz. Dolayısıyla ruh, bedenden ayrıldığında cesedi eve getiririz. Ülkemizde kişi öldüğünde onu yıkamak ve son ibadet olan cenaze namazına almak için gerekli düzenlemeleri acilen yapmaya çalışırız; ve toplanabildiği kadar Müslüman bir araya gelir; Müslümanlar onun cenazesi için bir araya gelmeye çalışırlar. Ve daha sonra ölünün son duasını yapar ve yüzü Mekke'ye gelecek şekilde mezara gömeriz. Cenaze dualarını (namazını) idare edecek kişi imam olmalıdır. Fakat, o esnada imam mevcut değilse, herhangi bir kişi, onun yerini alabilir (s.247).

Cesede saygı duyulmalıdır; zira, *Kıyamet Günü* o eski haline iade edilecektir. Aişe, bir Müslüman cesedinin bir kemiğini kırmanın, canlı durumda olan birisinin kemiğini kırmak kadar kötü olduğunu söylemiştir (Malik, *Muvatta*, Cenâiz, Bâb, 15, Hds no. 45). Gömmeye kadar tabuta eşlik etmek büyük bir faziletli davranış olduğundan buna saygı gösterilmelidir. Aynı zamanda, hastayı ziyaret etmek de faziletli bir davranıştır. Ölüye dualar okunmalı ve özellikle de dört tekbir (Allah'ın büyüklüğünün ilânları) getirilmeli ve şayet mümkünse, Kur'an'ın tamamı okunmalı veya en azından Muhammed'in bir ölü üzerine okumuş olduğu (Avf b. Mâlik tarafından rivayet edilen) dua okunmalıdır:

Allah'ın elçisi, bir cenazede dua etti ve ben onun bu yakarışının bir kısmını ezberledim. O şöyle diyordu: "Ey Allahım! Onu affet, ona rahmet göster, onu emin kıl, onu bağışla; ona izzet ve geniş bir mekan ver; onu su, kar ve buzla yıka. Beyaz elbiseyi kirden arındırdığın gibi onu da günahlardan arındır. Ona mevcut mekanından daha iyi bir mekan, mevcut ailesinden daha iyi bir aile ve mevcut eşinden daha iyi bir eş ver. Onun cennete girmesine sebep ol, ve onu mezardaki imtihandan ve cehennemdeki cezadan muhafaza buyur". Bir diğer rivayette de şöyledir: "Ve onu mezardaki imtihandan ve cehennemdeki cezadan koru". O [Avf b. Mâlik], o ölü adam olmayı arzuladığını sözlerini ekledi (Müslim, *Kitâbu'l Cenâiz*, Bâb, 26, Hds No. 85).

Yas tutma, aşırı olmamalıdır. Câbir b. Atik'e göre, Muhammed, ölüm anına kadar yas tutmaya izin vermiştir. Muhammed, Abdullah b. Sabit'i, ciddi bir şekilde hasta iken ziyaret etti ve Abdullah ona hiç bir karşılık vermediği zaman şöyle söyledi: "Muhakkak ki biz, Allah'a aidiz ve mutlak surette dönüşümüz O'nadır" (2:156). Kadınlar ağlamaya başladığı zaman Câbir, onları susturmaya çalışmış, fakat, Muhammed şöyle demiştir: "Bırak, şimdi ağlasınlar, zamanı gelince hiçbiri ağlamayacak". Câbir, "zamanı gelince" den ne kastettiğini sorduğu zaman, Muhammed şöyle cevap verdi: "Ölüm vuku bulunca" (Müslim, *Cenâiz*, Bâb 12, Hds. no. 36). İslâm'da ağlamanın ölüleri mezarda rahatsız edeceğine dair köklü bir gelenek vardır²² --ki, "mezardaki müddet" hakkında söz konusu Müslüman inançları mevcut olunca, bunun böyle olması açıkça mümkündür. *Worlds of Faith*'de bu durum, bir

22) Numan İbn Beşir şöyle demiştir: Abdullah İbn Revâha bir hastalığı sırasında bayıldı da

Müslüman tarafından mahirane bir şekilde şöyle ifade edilmiştir:

Müslümanlar ölünce ağlamamalıyız. İnsanlar, ağlamaktan kendilerini alamazlar, zira bu kontrol edemeyeceğimiz bir şeydir. Fakat ağlamamalıyız, zira, şayet ağlarsak --şu anda bize ölü olan kişi Allah'a ölü değildir--. Dolayısıyla kişiyi hemen gömmeye çalışırız, çünkü ağlamak ona eza verir: O, insanların kendisi için ağladığını işitebilir. Bu sebeple biz, onun kendi iyiliği için onu acele olarak gömmeye çalışırız (s.248).

Gerçekte yasak olan şey aşırı ağlamadır. Zira bu, yaratmada Allah'ın tarzının ve iradesinin kabulüne tezat teşkil eder. Nitekim, Muhammed'in şöyle dediği rivayet edilir: "Cahiliyye [İslâm'ın gelişinden önceki cahillik dönemi]'de insanların yaptığı gibi yanaklarına vuran, elbiselerinin önünü yırtan ve yas tutan bizden değildir" (Buhari, *Cenâiz*, 35, 38, 39, *Menâkıb*, 8; Müslim, *İman*, 175; Tirmizi, *Cenâiz*, 22; Nesâi, *Cenâiz*, 17, 19, 21; İbn Mâce, *Cenâiz*, 52). Yas tutma (*niyâha*) yı yasaklayan Hadis ile, peygamberin ağzından kasden yalan hadis uydurana cehenneme koyan Hadis, İslâm'da *mütevâtir* hadislerdir (Buhari, *İlim*, 38, *Cenâiz*, 33, *Enbiyâ*, 50, *Edeb*, 109; Müslim, *Zühd*, 72; Ebu Davud, *İlim*, 4; Tirmîzî, *Fiten*, 70, *İlim*, 8, *Menâkıb*, 19; İbn Mâce, *Mukaddime*, 4). Çok saygı gören bu Hadisler hakkında, Juynboll²³ şöyle demektedir: "Hemen hemen bir kutsallık ruhundan (an aura of holiness) bahsedilebilir". Ancak paradoks / çelişki tamamıyla Juynboll'un gözlemlediği gibidir: "Her ne kadar bu âdet [*niyâha*] şu veya bu şekilde, pratikte bütün İslâm dünyasında mevcutsa da, bunun resmen yasaklandığına dair peygambere ve muhtelif önemli çağdaşlarına atfedilen bir çok rivayetler vardır" (Juynboll, *Muslim Tradition*, s.96). Bu, İslâm'ın tezahürü olan bir yerel örf kaplaması veya renklemesidir, Granqvist'in²⁴ Ürdün'ün bir köyünde şahit olduğu bir Müslümanın ölümü ve

kızkardeşi (Numan İbn Beşir'in annesi) Amre, onu öldü sanarak: "Vah benim dağım, dayanağım! Vah şuyum, vah buyum! diye, İbn Revâha'nın bir takım vasıflarını sayarak ağlamaya başladı. İbn Revâha o baygınlıktan ayrıldığı zaman kızkardeşi Amre'ye: "Sen benim hakkımda bir şey söyledikçe (bir melek tarafından) bana: Sen böyle misin? denildi, dedi (de ağlamasını nehyetti).

Bu hadisin devamındaki bir hadisde; yine Numan ibn Beşir şöyle nakleder: "Abdullah ibn Revâha bayıldı deyip geçen hadisi söyledi ve sonra da şu ifadeyi ekledi: Abdullah ibn Revâha (Mûte Savaşında) öldüğü zaman kızkardeşi Amre ona ağlamadı" (Buhari, *Meğazi*, Bâb 44, Hds.no. 6-7).

Konuyla ilgili bir başka hadis ise, Ebû Musa el-Eş'ari tarafından rivayet edilmiştir. Rivayete göre, peygamber şöyle demiştir: "Ölü, kabilesinin ve yakınlarının sesli ağlaması ile ta'zib edilir. (Ağlayanlar:) Ey koruyucu! Ey giydirci! Ey yardımcı! Ey sığınak! ve bunların benzerini söyledikleri zaman, ölü kısıvrak tutulup çekilir ve (ona): "Sen böyle misin, şöyle misin?" denilir (İbn Mâce, *Cenâiz*, Bâb, 54, Hds. no. 1594, Terc. ve Şerh.: Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, 1983).

23) G.H.A. Juynboll, *Muslim Tradition: Studies in Chronology, Provenance and Authorship of Early Hadith*, Cambridge University Press, 1983.

24) H. Granqvist, *Muslim Death and Burial: Arab Customs and Traditions Studied in a Village in Jordan*, Helsinki, 1965.

gömülmesinin tasviri, tamamıyla gerçekte yapılanla resmî dinin müsaade ettiği şey arasındaki gerginliği kaydederek.

Genelde bu sebeple, Müslüman ölüm anlayışı, daha önce bu kitapta keşif için ortaya konmuş olan bir çok ölüm açıklamalarına zıtlık arzeder. Bu sebeple, İslâm, kesinlikle *liminality*²⁵'nin önemini göstermelidir. Bütün büyük dinler arasında İslâm, geçici bir merhale olan mezardaki süreyi tasvir etmede en belirgin ve lâfzî olanıdır. Ancak, İslâm, geçiş döneminde olanların son hallerine geçişlerine yardımcı olacak usûlleri kesinlikle temin etmemektedir. Gerçekte tamamıyla zıddı mevcuttur; herhangi bir "müdahale" kadar veya Allah'ın son belirlemesini engelleyecektir. Bu, bizzat kendi kaynaklarından ve kendi konusuna verdiği dikkatten, teolojinin, değişmekte olan geleneksel davranışlarda gayet iyi tesis edildiği görülen zıtlıkları inşa edebileceğine bir işarettir; diğer taraftan, halk dini (*folk-religion*) açıkça resmî dinin uygun görmediği davranışları muhafaza eder.

İslâm, başlangıçta ileri sürülen bir temel noktaya da zıtlık arz ediyor görünmektedir: Bu noktaya göre, önceki tarihlerinde dinler, ölümün anlam ve önemini, hayat ve ölüm hakkındaki spekülasyonlardan ziyade kurban vasıtasıyla keşfeder. Fakat, açıkça Kur'an, cennet ve cehennem haritasının ve ikincinin değil, birincinin kesin bir şekilde nasıl elde edilebileceği hususunda olağanüstü bir şekilde belirgin ve lâfzîdir. Fakat bu, İslâm'ın ilk değil, *son* bir dinî gelenek (Musevî-Hristiyan / the Judaeo-Christian) şekli olmasından dolayı şaşırtıcı değildir. Netice olarak, önceleri tecrübî ve farklı olan (ölümün ötesinde Allah'la hayatın devamlılığının nasıl olacağının detayını çalışmak suretiyle) şu anda âşikâr hâle gelmiştir. Bu, şu demektir: Yahudiler ve Hristiyanlar (bazıları hariç) bir takım belirli cennet ve cehennem tasvirlerini yükseliş ve düşüşü takip edilebilen kavramsal olaylar olarak *görebilirlerken*, Müslümanlar böyle görmemektedirler: Onlar için, cennet ve cehennem tasvirleri, kavramsal olaylar değildirler, hatta onlar kavram bile olmayıp gerçekliği eskatolojik olarak doğrulanacak yerler ve durumlardır. Kur'an, her ne kadar o dili kullanmasa da sık sık bizi uyarmaktadır:

25) Bowker burada "*liminality*"den "geçiş dönemini" kastetmektedir. *Liminality* fikrini ilk olarak ortaya atan Van GENNEP, geliştiren ise, Victor TURNER'dir. Bowker'in elimizdeki bu eserinin 21. sayfasında *liminality* şöyle açıklanmaktadır: Üç dönemin ortasındaki orta dönem *liminality*'dir. "Geçiş dönemi" (*the transitional phase*) olarak da isimlendirilir. Örnekle gösterecek olursak:

canlı > ölüm anı > ölü

bekâr > nişanlı > evli

Yukarıdaki örneklerde "ölüm anı" ile "nişanlı" birer orta terimdirler, geçiş dönemidirler. Bu dönemler genellikle, bu süreç içerisinde bağımsız ve otonomdurlar. *Liminality* psikolojide "şuur eşiği" anlamına da gelir. Ancak burada bununla ilgisi yoktur. Bizim metnimizdeki *liminality* ise bir geçiş yeri olan mezardaki süreyi kastetmektedir. Buna göre:

canlı > ölüm / mezar > ahiret

Burada mezardaki süre ahirete bir geçiş dönemidir.

Aksine kurban teması daraltılmış (*diminished*) veya muhtemelen daha doğru bir deyişle şekillleştirilmiştir. Cömertlik açısından zekâtın çok ötesinde olan, kişinin bizzat kendi hayatını sunması, içinde "canlı kurban" konusunun gündemde tutulabileceği bir açık tarzdır. "Allah'a ulaşan onların ne etleri ne de kanlarıdır, fakat ona ulaşan sizin takvanızdır" (22:37). İslâm, kurbanı hakiki bir dinî görev olarak muhafaza eder. Ancak, bu dinî görev belirli ve sınırlı durum ve şartlara --özellikle, Mekke'ye hac esnasında ve Kurban Bayramı'nda-- hasredilmiştir (bir kişi ve bir ev halkı için, bir keçi veya koyun; yedi kişiye kadar için ise bir inek veya bir deve). Fakat, böyle bir kurban, ölüm anlayışına uygulanmamaktadır. Kurban, bir müslümanın yerine getirdiğinde korkusuzca ölüme yaklaşmasına imkan veren vazifeler içerisinde kabul edilir.

Bunun içindir ki, Batı dini, tarihi ve geleneğinde, İslâm'ın ölüm anlayışı en aşırı şekillleşmeyi temsil eder. Yahudilik ve Hıristiyanlıktaki (ve Hıristiyanlıktan türeyen ayrılıkçı gruplarda) daha sonraki gelişmeler detaylarının formalitesinde ve cennet-cehennem tesirlerinin lafziliğinde İslâm'a rakip olmuşlardır. Fakat, Yahudilikte ve Hıristiyanlıkta bir araya toplanan detayların çoğunun, resimsel ve hayali bir egzersiz olduğu ve (en azından kendi görüşlerinde) inancı terk etmeden, terk edilebilecek hayali bir alıştırma olduğunu kabullenmek bireyler için mümkün olmuştur. Hâlâ devam eden bir süreç olan bir gelenek harmanlanması mevcuttur. Bu süreç, İslâm'da, vahiy olarak Kur'an'ın statüsü nedeniyle daha problemli --ve kesinlikle daha şüphelidir.

Bu sebeple, biz bu birbirine bağlı üç Batı dininde Marx, Freud ve diğer bir çoklarının, ölümün dinî keşifleri hakkında yapmış oldukları noktalara doğru bir tarihi hareket görebiliyoruz: İnançlar daha lâfzî hale geldikçe, kişinin akıllı nedenler için tavırlarını değiştirmeye olan çabası da daha aşıkâr hale gelmektedir. Nitekim, açık bir örnek olarak (hâlihazırda kendisine atıfta bulunulan) K. M. İslam'ın *Spectacle of Death* isimli kitabı şöyle başlar:

R a h m a n v e R a h i m o l a n A l l a h ' ı n a d ı y l a .

DİKKAT

Ölümü, en büyük zalimlerin ve en güçlü insanların tepesine indiren ve onların boyunlarını buran; ve büyük kralların bel kemiklerinin kıran; dev sürülerin ve hazinelerin sahiplerinin hayatlarına bir son vermek suretiyle ümitlerini ve arzularını söndüren Allah, ancak bütün Övgüye mazhardır. Fakat, Yüce Allah'ın vaadi (ölüm anı) gerçekleştiğinde onlar bir çukura atılırlar ve yüksek saraylarından yeryüzünün derinliklerine devrilirler. Elektrik ışıklarının parıltısı ve göz kamaştırıcılığı altında, yumuşak yataklarından kaldırılırlar ve mezarın karanlığına fırlatılırlar. Onlar, solucanlara ve böceklerle verildiklerinde köleleri ve hizmetçileriyle oynaştaydılar; yeme ve içmenin zevklerini alma yerine tozda yuvarlanıyorlardı ve onlar arkadaşlarının cümbüş alemlerinde eğlenme yerine vahşilik içerisinde yalnız mahkumlar haline geldiler (s.III).

Bunun bir neticesi olarak, İslâm, Kur'an'ın dilini iğreti / geçici, yaklaşık veya tashih edilebilir bir şekilde olan her hangi bir yorumlama teşebbüsünü zorunlu olarak reddetmelidir --her ne kadar Kur'an'daki dilin çoğunluğunun kıyasî veya mecazî olarak yorumlandığı gerçeğini ilk dönemlerindeki büyük karmaşalardan sonra kabul etmek gerekse de (Bir Müslüman için bile, Allah bir taht üzerinde uzaysal olarak oturmaktadır). Bununla beraber, diğer büyük dinlerin tersine, İslâm, ölümün ötesinde insan canlarının nihai neticesinin lâfzî ve hatasız bir tasviri üzerine dayanmaktadır. Hinduizm'in dinî tasavvuru ise çok farklıdır.